ઐતિહાસિક ગુફાચિત્રો

છોટાઉદેપુર જિલ્લાનાં કેટલાંક સ્થળો

સંપાદક

વિકેશ રાઠવા, નારણ રાઠવા

ભાષા સંશોધન પ્રકાશન કેન્દ્ર, વડોદરા

A Study of Ancient Cave Paintings of Chhotaudepur Region
by Vikesh Rathwa and Naran Rathwa

© ભાષા સંશોધન પ્રકાશન કેન્દ્ર
પ્રથમ આવૃતિ : ૨૦૧૬

ચિત્રકલા : વિકેશ રાઠવા
અક્ષરાંકન : સંજય રાઠવા, ભાવસિંગ રાઠવા
મુદ્રણ સજ્જા : મિથ ડીઝાઈન

પ્રકાશક :
ભાષા સંશોધન પ્રકાશન કેન્દ્ર
૩૭, શ્રીનાથધામ સોસાયટી, શ્રીનગર સોસાયટીની સામે
દિનેશ મિલ પાછળ, વડોદરા
ફોન નં. : ૦૨૬૫- ૨૩૩૧૯૬૮,૨૩૫૯૦૫૯
email: bhasharesearch@gmail.com

આ પુસ્તકના અધ્યયન માટે આદિજાતી મંત્રાલય, ભારત સરકાર તરફથી ‘સેન્ટર ઑફ એકસીલન્સ’ પ્રકલ્પ હેઠળ
અનુદાન મળેલ છે.

અનુક્રમણિકા

ગુફાના ચિત્રોમાં માનવ સમૂહ અને પશુપ્રાણીઓના ઘણા બધા ચિત્રો જોવા મળે છે. જે ચિત્રોમાં કોઈ સામૂહિક કાર્યનું વર્ણન જોવા મળે છે. માખણિયા ડુંગરમાં એક જગ્યાના ચિત્રોમાં લાલ, સફેદ અને પીળા આંછા રંગોમાં ગોળ કુંડાળા જોવા મળે છે. જે ચિત્રો સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારા મંડળ બતાવતા હોય એવું લાગે છે. સ્થાનિક લોકો આ જગ્યાને આકાશ મંડળ તરીકે ઓળખે છે. બીજી જગ્યાના ચિત્રમાં ગુપ્ત રસ્તાઓ નકશા જોવા મળે છે. એવી જ રીતે કોરાજ વિભાગના ચિત્રોમાં પણ એક જગ્યાએ રસ્તાઓ જોવા મળે છે. સમગ્ર ચિત્રો જોતાં માનવ, પ્રાણીઓ, પશુઓ અને ઘોડે સવાર તથા શિકારનાં દશ્યો જોવા મળે છે. તેના ઉપરથી કહી શકાય કે જે તે સમયનું વર્ણ આ ચિત્રો બતાવી રહ્યાં છે. આમ દરેક ચિત્રોમાં કોઈને કોઈ ભાવ જોવા મળે છે. સફેદ રંગથી દોરેલા ચિત્રો વધારે જૂના હોય એવું લાગે છે. દરેક જગ્યાનાં ચિત્રો જોતાં સફેદ, લાલ અને આંછા પીળા રંગથી ચિત્રો દોરેલાં છે.

મુલાકાતીઓની અણ સમજણના લીધે કેટલીક જગ્યાના ચિત્રો ઉપર ખોટાં લખાણો કરેલા છે. સાથે પર્યાવરણની કેટલીક અસરથી દરેક જગ્યાના ચિત્રો ઝાંખાં થઇ રહ્યા છે. કોરાજ ડુંગરનું એક સ્થળનું ચિત્ર સંપૂર્ણ ભૂંસાઈ ગયુ છે. આદિવાસી સમાજની કળા સંસ્કૃતિની ઓળખ સમી આ ભારતીય સંસ્કૃતિની ધરોહરનો વિનાશ ન થ ાય તે માટે આ પુસ્તકનું અમે સર્જન કર્યુ છે. તેથી તો રક્ષણ માટે શક્ય બને તેટલા જલ્દી અને યોગ્ય પગલાં ભરવાં જોઈએ.

ગુફાચિત્રોની આ ઓળખને દસ્તાવેજી સ્વરૂપ આપવા માટે અમે સતત પ્રયત્નશીલ રહ્યા છીએ. સંસ્થાકિય નાની મોટી જવાબદારીઓ ઉપરાંત મુલાકાતીઓ પૂરતો સહકાર આપી, સામાજિક કાર્યો અને ઘરની જવાબદારીની વચ્ચે રહીને આ કાર્યે શક્ય બને તેટલો યોગ્ય ન્યાય આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પુસ્તકમાં અમે જે તે સ્થળની જે તે સમયે જોયેલી સ્થિતિનું વર્ણનકર્યુ છે.આવનાર સમયમાં કોઇ અભ્યાસુ કે સંશોધક આ પુસ્તકનો સહારો લઇ ચિત્રોનો સમય નક્કી કરે, ચોક્કસ ઓળખ બહાર આવે.

આદિવાસી ગુફાચિત્રોનો આવકાર્ય અભ્યાસ

ધરતીના ભૌગોલિક ખંડો-યુરોપ, ઓસ્ટ્રેલિયા, આફ્રિકા, એશિયા વિ.માં આદિ સમયની ગુફાઓના, ઝૂંપડાંના, કોતરણીના હથિયારોના અવશેષો ઈ.પૂ. ૪૦૦૦૦ વરસથી માંડી ઈ.પૂ. ૧૦૦૦૦ વર્ષોના મળે છે. આ ગુફા ચિત્રો માટે મેંગેનિઝ, આયર્ન ઓકસાઈડ, કોલસાનો ઉપયોગ થતો. ગુફાની દિવાલો, છત, અને ભોંયતળિયા પર દોરાયેલાં ચિત્રોનું અર્થઘટન કરવાનું કામ આસાન નથી. એક અર્થઘટન પ્રમાણે આ ચિત્રો વડિલો, ભૂવા, બડવાની રચનાઓ હોઈ શકે છે. જંગલી અને પાળેલાં પ્રાણીઓનાં ચિત્રો ઉપરાંત અમૂર્ત ભાત-તરેહો, માનવ આકૃતિ, માનવ હાથની છાપ મળે છે. શિકાર સંદર્ભે થ તા જાદૂ તરીકે પણ આ ચિત્રો થયાં હશે એવું પણ એક ધાર્યુ અર્થઘટન થાય છે. ભૂવો અંધારી ગુફામાં જઈ સમાધિ જેવી અવસ્થામાં આંખો સામે, મનમાં દેખાતા, અનુભવાતા આકારોને દોરવામાં આવ્યા હશે. ચિત્રો એક, બે કે ત્રણ રંગમાં મળે છે. લિપિ પૂર્વેનાં પ્રતીકો પણ ભૂવાનાં દોરેલાં હશે. પથ્થર પર દોરેલી આકૃતિ અને રંગથી કરેલ આકૃતિમાં એકતા, સરખાપણું છે.

હિમયુગના અંત પછી આ ધરતીના ગોળાની ગરમી વધી, એની સાથે જ ગુફાચિત્રોની કલા ચાલી ગઈ હોવી જોઈએ. આ ગાળો ઈ.પૂ. ૧૦૦૦૦નો હોવો જોઈએ. આ ચિત્રોમાં ત્રણ તબક્કાઓ છે.

૧. પથ્થરથી પથ્થર પર કોતરણીનો
૨. રૂપ રેખામાં રંગો ભરવાનો
૩. પ્રાણી ચિત્રની બાહ્ય ધારને કાળી લીટીથી મઢી ત્રિપરિમાણી બનાવવાનો

સૌથી પ્રભાવક ગુફા ચિત્રો ફ્રાન્સની નૈઋત્યે, સ્પેનના ઈશાન ભાગમાં મળે છે. દક્ષિણ આફ્રિકા, આર્જેન્ટીના, ભારત, ચીન, ઓસ્ટ્રેલિયા અને બીજે પણ ગુફા ચિત્રો મળે છે. રેડિયો કાર્બન ડેટિંગથી તેમજ યુરેનિયમ, થોરિયમ ડેટિંગથી એની થયેલ કાળગણના પ્રમાણે ઈ.પૂ. ૩૯૭૦૦માં આ ચિત્રો થયાં છે. ઈ.પૂ. ૨૫૫૦૦ થી ઈ.પૂ. ૧૦૦૦૦ વર્ષનો ગાળો આદિ માનવે કરેલાં આ ગુફાચિત્રો માટે ખૂબ ફળદ્રુપ હતો. શિકારની ક્રિયા, પ્રાણી, પક્ષી, જળચર, સરિસૃપ અને પરિવેશમાંથી પ્રાપ્ત થતા આકારોને અંકિત કરવામાં આવ્યા છે. આંગળી, સૂકી લીલનો થીયો, પશુના વાળ, વનસ્પતિના રેસાની મદદથી રંગ ચોંટાડી ચિત્ર ઉપસાવાતું. રંગો સ્થાનિક રીતે બનાવાતા. ધરતીની ધાતુમાંથી, માટીમાંથી મટોડી,

ગેરૂ, લાલ, પીળા, કથ્થઈ રંગ બનાવાતા. પીંછી જેવું કામ આપતી સામગ્રી રેસા પર ચઢાવી આકારો રચાતા.

આ ચિત્રોનો હેતુ શો હશે? આ મારું, અમારું છે, અને અમે વિશિષ્ટ માનસિક શકિત ધરાવીએ છીએ, આ અમારા વિધિ છે એવી મનની કોઈ ઈચ્છા આની પાછળ હશે. આ કલા શિકાર પ્રાપ્ત થયાના સંતોષને, શિકાર થનાર પશુ સાથેના સમવેદનને પણ વ્યકત કરે છે. આ ચિત્રક્રિયા શિકારને સહાયક હશે. કેટલીક પ્રાણી જાતિઓ પર શિકાર દ્વારા કાબુ મેળવવા આ ચિત્રો થતાં હશે. શિકારીનો આત્મવિશ્વાસ વધારવામાં આ ચિત્રો ઉપયોગી હશે. કોઈ ગેબી અસરમાં આવેલા, ખુશીના ઉન્માદમાં આવેલા મનથી ઉભું થયેલું આ સર્જન છે. સ્વપ્ન, સમાધિ, નજરને દેખાતી ભ્રમણાને ટકાઉ સ્વરૂપ આપવાની વૃત્તિ એની પાછળ છે. અમૂર્ત, ભૂત-દેશમાં જઈ, પાછા આવી આવા આકારોની રચના આદિમાનવે કરી હશે. એમાં ધર્મ, અધ્યાત્મ, ગૂઢવિદ્યા, વિધિ, માન્યતાનું ભૌતિક પ્રગટન આ ચિત્રો હશે એમ સહેજે માની શકાય. આદિ મન અને આજના માનવીના મનને સમજવાની ચાવીઓ આ ચિત્રોના અભ્યાસથી મળી શકે તેમ છે.

છોટાઉદેપુર પંથકમાં મળતાં ગુફાચિત્રોના ફોટા, ભૌગોલિક, સાંસ્કૃતિક વિગતો, આસપાસના પરિવેશમાં તેનું પારંપરિક મહત્વ વર્ણવીને આ સ્થળોનો યત્કિંચિત, કાલ્પનિક નજરનો ઈતિહાસ લેખકોએ આ પુસ્તકમાં આપીને નોંધપાત્ર, ઉપયોગી કાર્ય કર્યું છે. એક દિશા ખુલી છે. જેમાં આદિવાસી પોતાના હજારો વર્ષોના નિવાસના પંથકોની સાથેના પોતાના સંબંધને વર્ણવવા કલમ ઉપાડે છે. સંશોધન માટે સમકાલીન અને આગામી સમયના લોકો માટે એક ફળદ્રુપ ક્ષેત્ર ખોલે છે.

આ ચિત્રોના સઘન, વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ દ્વારા જ આદિવાસીના પ્રવાસ, સ્થાયીકરણ, જીવન વિકાસના તબક્કા, માનવશાસ્ત્રીય વિગતે આપણી સમક્ષ આવશે. કોઈપણ અભ્યાસ ક્ષેત્રમાં શરૂઆતમાં જેવી સ્થિતિ હોય છે તે સ્થિતિ ગુફાચિત્રોનો અભ્યાસ બાબતે અહીં છે.

આ ગુફાચિત્રો ભોપાલ પાસેના ભીમબેટકામાં આવેલાં ગુફા ચિત્રોથી જૂનાં કે એ પછીનાં હશે ? એનો ઉત્તર આધારભૂત અભ્યાસ પછી જ મળી શકે. વૈજ્ઞાનિક કાળગણના પદ્ધતિથી એની ખબર પડે.

ભારત સરકારના આદિવાસી મંત્રાલય હેઠળ, ‘સેન્ટર ઑફ એકસીલન્સ’ માટે ભાષા કેન્દ્રને આવાં સંસ્કૃતિ, જ્ઞાન, કલા ઈતિહાસ સંદર્ભે કાર્યો કરવાની સુયોગ્ય તક મળી છે. આશા છે આદિવાસી સમાજના આ નવસાક્ષરોએ એ નવી પેઢીના સંશોધન, લેખનની

ઉપસંહાર

સાંસ્કૃતિક વિરાસત ધરાવતા ભારતદેશમાં ગુફાચિત્રો સંસ્કૃતિનું એક અંગ છે. જે આપણને આપણા પૂરાતન વારસાનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવે છે. આવી મહામૂલી આપણી ઓળખને દેશ દુનિયા સામે મુકવાની જવાબદારી ભાષા સંસ્થાએ અમને સોંપી હતી. જે કાર્ય પુરૂ કરવા માટે અમે છોટાઉદેપુર તાલુકાના તેજગઢથી પાવી જેતપુર તાલુકાના હાથીપગલા સુધીના ડુંગરોની મુલાકાત લીધી. મુલાકાત સમયે માખણિયા પહાડ પર તો છેક ઉપર સુધી પહોંચવું પડ્યું. અમારા આ અભ્યાસ દરમિયાન એક એક સ્થળ પર અમે ત્રણ ત્રણ વાર મુલાકાત લીધી. પહેલી મુલાકાતમાં ડુંગર અને સ્થળો જોયાં તથા આછો પાતળો પરિચય મેળવ્યો. બીજી મુલાકાતમાં તે ફોટોગ્રાફી કરી તે અલગ દૃષ્ટિથી જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો. છેલ્લી મુલાકાતમાં ફોટોગ્રાફી, ચિત્રોની ઓળખ, ચિત્ર પથ્થરનું માપ, સ્થળો વચ્ચેનું આજુબાજુનું અંતર, ડુંગરમાં આવેલા અન્ય પૌરાણિક, ધાર્મિક સ્થળોની ફોટોગ્રાફી કરી. સિલોજ ગામના બાબાભેંહા ડુંગરની પહેલી મુલાકાતે ગયા ત્યારે અટપટી વાટોમાં ડુંગરની ટોચ સુધી હેમખેમ પહોંચ્યા, બપોરનો સમય થઈ ગયો. ગુફાચિત્ર મળ્યું જ નહીં. બપોરના તડકામાં થાકી પાકી, વગર વાટે ફરી પાછા નીચે આવ્યા. ઘરે આવવાની તૈયારી કરી એવામાં એક વૃદ્ધ મળ્યા. તેમની સાથે વાર્તાલાપ કર્યો ત્યારે તે અમને ગુફાચિત્ર સુધી લઈ ગયા. જોયું તો ડુંગરની તળેટીમાં ચિત્રવાળો પથ્થર હતો. માખણિયા ડુંગર પર અમારી ત્રણેય મુલાકાતોમાં અડધા ડુંગર સુધી જતાં ખૂબ જ થાકી જતાં. અમારા શરીરમાં ધબકારા વધી જતાં તેથી અડધો કલાક વિરામ લઇ થોડી હિંમત કરી ફરી ઉપર જવા પ્રયાણ કરતાં. આમ રસ્તામાં ચાર પાંચ જગ્યાએ બેસી પહાડ ઉપર પહોંચી રહેતા. છેલ્લી મુલાકાત સમયે તો અડધા પહાડે જતાં ખૂબ જ થાકી ગયેલા એટલે વિચાર આવ્યો કે અહિંયાથી જ પાછા વળી જવું છે. પણ ફરી પાછા કામનો વિચાર આવતા થોડી હિંમત આવી અને ટોચ સુધી પહોંચ્યા. રાયપુર ડુંગરની પહેલી મુલાકાત કરી તે સમયે અમને ખૂબ દુઃખ થયું કે ચિત્રો સુધીના બધા પથ્થરો મશીનો દ્વારા તોડી ત્યાંથી કોઈ અન્ય જગ્યાએ લઈ જવાતાં હતા. છેલ્લી મુલાકાત સમયે આ સ્થળે ગ્રામજનો જાગૃતિથી પથ્થર તોડવાનું કામ બંધ કરાવેલું જોયું અને ચિત્રોવાળા પથ્થરની છત નીચે દેવી દેવતાનું સ્થાનક જોવા મળ્યું.

અભ્યાસમાં લીધેલા દરેક સ્થળના ચિત્રો જોતા તેમાંથી અલગ અલગ ભાવ પેદા થાય છે. રાયપુર ડુંગરની એક

શીલામાં ચિત્રણ કરેલું ઘોડેસવારનું દશ્ય

પહેલ વહેલી કામગીરી આરંભી છે તેનાં સુફળ જ્ઞાન લક્ષી દિશામાં આગળ જતાં મળશે એવી આશા સાથે આ પુસ્તકને આવકારું છું.

વૈશ્વિક અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે આદિવાસીનાં ઈતિહાસ, કલા, સંસ્કૃતિ, સમાજ વિશે સમ્યક્ સમજ વિકસાવવામાં આવાં પુસ્તકોનો ફાળો સારો એવો હશે.

કાનજી પટેલ
ભાષા કેન્દ્ર, વડોદરા
૧ માર્ચ ૨૦૧૬

શીલાની છતમાં દેખાતાં બન્ને ચિત્રો

બહારથી જોતાં શીલાનું દશ્ય

સંપાદકીય નિવેદન

લિપિના જન્મ પહેલાં અક્ષર લેખન ન હતું તે સમયે આદિમાનવે પોતાનો ભાવ કે વાત ચિત્ર દ્વારા અભિવ્યકત કર્યો હશે. એટલે કે લિપિની ગરજ ચિત્ર સારી હશે. માણસે જે જોયું તેની રજૂઆત ચિત્ર દ્વારા કરી હશે. તેની આજુબાજુ જે ઉપલબ્ધ હતું તેના વડે જ તે પોતાની ભૌતિક જરૂરિયાતો પૂરી કરી હશે. જેમ જેમ તેનામાં જ્ઞાનનો સંચય થતો ગયો તેમ તેમ પરિસ્થિતિને અનુકૂળ કાર્યો કરતો ગયો. માણસ પોતાની વાત કે ભાવ ચિત્ર દ્વારા રજૂ કર્યો ત્યારે તેની પાસે કોઈ કાગળ રંગ કે પેન ન હતું. પણ તેના પાસે કુદરતી બક્ષીસ વિચાર સરણી હતી. તેથી તે પથ્થરોની છતોમાં ચિત્રદ્વારા પોતાનો ભાવ કે વાત રજૂ કરી હશે. રજૂઆત કરવા માટે પથ્થરો પણ એવા પસંદ કર્યા કે ત્યાં હવા, પાણી, તડકાની અસર ખૂબ ઓછી થાય. મોટાભાગના ચિત્રવાળા પથ્થરોમાં અંદરની છતે ચિત્રો દોરેલા છે. તેમાં એવા પ્રાકૃતિક રંગોનો ઉપયોગ કર્યો છે કે જે આજ સુધી ટકી રહેલા છે. આ બધા જ ચિત્રો મોટાભાગે પહાડો કે પહાડોની આજુબાજુ અને જંગલ વિસ્તારમાં આવેલા છે. તેના પરિણામે આપણે કહી શકીએ કે જે તે સમયે માનવ વસવાટ ડુંગરો અને જંગલોમાં હતો. જરૂરિયાત મુજબની ભૌતિક સુવિધા પણ તેને આ જગ્યાએ મળી રહેતી.

અમારા અભ્યાસમાં અમે જે ગુફાચિત્રો જોયા છે તે લગભગ ૨૦ કિ.મીના લંબાઈ ધરાવતા વિસ્તારમાં આ વિસ્તાર મોટાભાગે પહાડો અને જંગલોથી છવાયેલો મળે છે. ચિત્રો પહાડો અને જંગલો કે તેની આજુબાજુના વિસ્તારમાં જ આવેલાં છે. એટલે કે જે તે સમયે આ જગ્યાએ માનવ વસવાટ હતો. એવુ કહી શકાય. તે સમયે માનવે જે વસ્તુને જોયું જેમ કે કોઈ ઘટના ઘટી, કોઈ સમૂહ ભેગો થયો, કોઈ શિકાર જોયો, પ્રાણી-પશુ પંખી જોયા એ બધાને ચિત્ર દ્વારા આકાર આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. કેટલીક જગ્યાએ ચિત્રમાં માર્ગો પણ જોવા મળે છે. આ બધા ચિત્રોને જોતા એક એવું અનુમાન પણ કરી શકાય કે ચિત્રદ્વારા કોઈ સંકેત આપ્યા હોય. એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જ વ્યક્તિઓએ આ ચિત્રો જોઈ પોતાની સમજ કેળવી હોય. કા ંતો આ વ્યક્તિઓ એક જગ્યાએ મળતા હશે અને પાછા છૂટા થતા હશે. મહાન વ્યક્તિ, દેવો, રાજા મહારાજા, મુખ્ય સૈનિક ઘોડા ઉપર અથવા તેના રથમાં સવારી કરતા. કેટલીક કથાઓમાં, શાસ્ત્રોમાં દેવીદેવતાનાં વાહન ઘોડા અથવા ઘોડાગાડી જોવા મળે છે. જે તે સમયે થયેલા યુદ્ધોમાં પણ ઘોડે સવારોનો ઉલ્લેખ છે. એવી જ રીતે હાથમાં હથિયાર

સાથે ઘોડે સવારોનાં કેટલાંક ચિત્રો ગુફામાં જોવા મળે છે. તેથી એક અનુમાન કરી શકાય કે તે સમયે આ ચિત્રો દોરનાર યુદ્ધમાં ભાગ લીધેલાઓને જોયા હશે, યુદ્ધમાં સામેલ થયા હશે કે કોઈની વાત સાંભળી તેને ચિત્ર દ્વારા આકાર આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હશે. અભ્યાસમાં લીધેલાં કેટલાંક ચિત્રોની આજુબાજુ દેવીદેવતાનાં સ્થાનકો, કોતરણી કરેલા પથ્થરો, પથ્થરમાં કોતરણી કરીને કરેલું લખાણ વગેરે જોવા મળે છે. ચિત્રોના લીધે જે તે સ્થળ કે વિસ્તારના સ્થાનિક નામો પણ પડેલાં છે. જેમકે કોરાજમાં સફેદ ચિત્રોવાળી જગ્યાને ધોરી ભૂતોની ઘોડી અને લાલચિત્રોવાળી જગ્યાને લાલ ભૂતોની ઘોડી તરીકે ઓળખે છે. એટલે કે આ ચિત્રો પાછળ ઘણા બધા વિચારો થઈ શકે છે.

સમય જતાં માણસોની વસતિ વધતી ગઈ. ધીરેધીરે જંગલો છોડી ખુલ્લી જગ્યામાં વસવાટ કરવા લાગ્યા. ખેતી કરતા થયા. તેથી પરિવર્તન આવતું ગયું અને નવા સમાજો, ગામો, શહેરોનો વિકાસ થવા લાગ્યો. ચિત્રો અને માનવ વસતિ વચ્ચે અંતર ઉભુ થયુ.

ગુફામાંના ચિત્રોની છાપ તેની આજુબાજુના સમૂહોમાં આજે પણ જોવા મળે છે. ગુફાચિત્રોની આજુબાજુ રાઠવા સમાજનું ધાર્મિક ભિત્તિચિત્ર બાબાપિઠોરો જોવા મળે છે. જેમ ગુફાચિત્રમાં કેટલીક જગ્યાએ ઘોડે સવારનાં ચિત્રો જોવા મળે છે એવી જ રીતે પિઠોરા ચિત્રમાં પણ ઘોડે સવારનાં ચિત્રો છે. રાઠવા, નાયક સમાજમાં કોઈ વ્યક્તિ બિમાર થઈ હોય, ભૂત પલિત વળગણ થયું એવું આવ્યું હોય ત્યારે બડવો કે વિધિનો જાણકાર વ્યક્તિ તેનું વળગણ દૂર કરવા માટે ઉતારો કાઢે છે. ઉતારો કાઢવાની વિધિમાં માટીના વાસણમાં (ઠીકરામાં) ચિત્રો દોરે છે. આ ચિત્રો કેટલાંક અંશે ગુફાચિત્રને મળતાં આવે છે. તેથી એમ કહી શકાય કે ગુફાચિત્રોની ઊંડી માનસિક છાપ હશે જે આ જગ્યાના સ્થાનિક સમાજોમાં આજે પણ જોવા મળે છે.

ભારતમાં ઘણા બધા ઐતિહાસિક સમયના પૂરાવા ધરાવતા પહાડો આવેલા છે. મધ્યપ્રદેશના ભીમબેટકામાં પણ પહાડ ઉપર આવાં ગુફાચિત્રો જોવા મળે છે. ઘણા બધા પહાડોમાં પથ્થરની કોતરણીવાળાં શિલ્પો જોવા મળે છે. ગુજરાતની વાત કરીએ તો કેટલાક પહાડો ઉપર દેવસ્થાનકો, શક્તિપીઠો, રાજા મહારાજાઓના મહેલોના અવશેષો આજે પણ જોવા મળે છે. તેમાં દેવસ્થાનકો અને શક્તિપીઠોની પૂજાવિધિ હાલમાં પણ થાય છે. આવી વિશેષતાઓના લીધે ભારતદેશને આજે પણ સાંસ્કૃતિક વિરાસત ધરાવતા દેશ તરીકે આખું વિશ્વ ઓળખે છે. ગુજરાતમાં પાવાગઢ, ચોટીલા, અંબાજી, ગિરનાર વગેરે ધાર્મિક સ્થળો મોટા પહાડો ઉપર આવેલાં છે. જ્યાં આજે લાખોની સંખ્યામાં લોકો દર્શનાર્થે જાય

હાથી પગલાં ડુંગર

પાવીજેતપુરની ઉત્તરે મોટીબેજથી અંદર જતાં હાથીપગલાં ગામ આવેલું છે. આજુબાજુ પહાડો અને ગામ છે. નાના મોટા ઝાડવાઓથી આખુ ગામ ઢંકાયેલું છે. ત્યાં વડવાઓ જણાવ્યા મુજબ પહેલાના સમયમાં ડુંગર ઉપર હાથી ચાલ્યો હતો. જેની નિશાની રૂપે ડુંગરના ઢળતા ભાગમાં પથ્થર ઉપર હાથીનાં પગલાં પડેલાં છે. જે આજે પણ જોઈ શકાય છે. આ ઓળખના લીધે ગામનું નામ હાથ ીપગલાં પડ્યું છે. નાનકડા ગામમાં રાઠવા અને નાયકા સમાજના લોકો વસે છે. ગામને અડીને આવેલા નાનકડા ડુંગરમાં હાથીના પગલાની નિશાનીથી ઉપર જતાં એક પથ્થરમાં ગુફાચિત્ર આવેલું છે.

હાથી પગલાં પ્રાથમિકશાળાની ઉત્તરે લગભગ ૩૦૦ મીટરના અંતરે પહાડ આવોલાં છે. જમીનથી ૫૦ મીટર પહાડ ઉપર જતાં ગુફાચિત્રોવાળો પથ્થર આવે છે. ઢાળવાળા સપાટ પથ્થરો ઉપર ૧૬ ફૂટ પહોળો અને ૧૧ ફૂટ ઉંચો પથ્થર ગોઠવાયેલો છે. ગુફામાં પ્રવેશવાની ખુલ્લી જગ્યા ૪ ફૂટ ૬ ઈંચ ઉંચાઈ અને ૪ ફૂટ ૮ ઈંચ પહોળાઈ ધરાવે છે. પશ્ચિમ દિશા તરફનું તેનું પ્રવેશદ્વાર છે. છતની અંદરનો ઘેરાવો ૧૦ ફૂટ પહોળાઈ અને ૧૨ ફૂટ લંબાઈ ધરાવે છે. જેમાં ચિત્રનો હિસ્સો ૨ ફૂટ ૧૧ ઈંચ લંબાઈ અને ૧ ફૂટ ૪ ઈંચ પહોળાઈમાં છે. સફેદ રંગથી દોરેલાં ચિત્રોમાં એક ઘોડાનું અને બીજુ ઘોડે સવારનું ચિત્ર છે કે બન્ને ચિત્રો ખૂબ ઝાંખાં દેખાય છે.

◆◆◆

હાથીના પગ પથ્થરમાં હાથીના પગની નિશાનીઓ

દૂરથી જોતાં ગુફાચિત્રોવાળી બે શીલાઓ

છે. આવા ઘણાં બધા સ્થળોને આપણાં પૂરોગામીઓએ સાહિત્યમાં ખૂબ સારૂ એવું સ્થાન આપ્યું. તે આપણા માટે ગૌરવની વાત છે. તેમાં ગુફાચિત્રો પણ આપણી આદિમ સંસ્કૃતિની એક મોટી ઓળખ છે.

આદિમ સંસ્કૃતિની ઓળખને ચાલના આપવા માટે અમારા આત્માના ગુરૂ પદ્મશ્રી ડૉ. ગણેશ દેવી અને તેમના ધર્મ પત્નિ ડૉ. સુરેખા દેવીની પ્રેરણાએ અમારા જીવનમાં નવા પ્રવેશદ્વાર ખોલ્યા છે. ગુજરાતમાં આદિવાસી સાહિત્યક્ષેત્રે સૌથી વધુ યોગદાન આપનાર ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલે અમને પ્રવેશદ્વારથી અંદર જવાનો માર્ગ મોકળો કરી આપ્યો. માર્ગમાં જતાં જે બાધાઓ આવી તેને સહજ રીતે સ્વીકારી લક્ષ્ય સુધી પહોંચવામાં ગુજરાતના નામાંકિત કવિ પ્રા. કાનજીભાઈ પટેલ અમને સતત મીઠો ઠપકો આપતા રહ્યા. આ બધુ શક્ય બન્યું ભાષા સંશોધન પ્રકાશન કેન્દ્ર, વડોદરા દ્વારા સ્થાપિત આદિવાસી અકાદમી તેજગઢના વાચા સંગ્રહાલય દ્વારા. કારણ કે વાચા સંગ્રહાલય દેશ દુનિયાની આદિવાસી સંસ્કૃતિને વાચા આપવાનું કાર્ય કરી રહ્યું છે. તેમાં ગુફામાં રહેલી ચિત્રરૂપી વાચાને થોડા શબ્દોમાં દુનિયા સામે મુકવાનો એક નાજૂક પ્રયત્ન અમે કર્યો છે. આ પ્રયત્નથી આવનાર સમયમાં તેના ઉપર કોઈ અભ્યાસુઓ કલા સંસ્કૃતિ વિદો શિસ્ત બદ્ધ અને ચોક્કસ માપદંડો સાથે સાહિત્યિક ઢાંચામાં તેને ગોઠવે એજ અમારો આશય છે.

ગુજરાત રાજ્યની પૂર્વપટ્ટીનું મધ્યબિંદુ એટલે છોટાઉદેપુર જિલ્લો. આ જિલ્લાના સંખેડા, નસવાડી, કવાંટ, છોટાઉદેપુર, પાવીજેતપુર અને પંચમહાલ જિલ્લાનો જાંબુઘોડા, ઘોઘંબા, બારિયા વિસ્તાર અને મધ્ય પ્રદેશનું કઠીવાડા અને છોટાઉદેપુરની હદને અડીને આવેલો મધ્યપ્રદેશનો વિસ્તાર લગભગ નાની મોટી ટેકરીઓ અને ડુંગરોથી ઘેરાયેલો છે. આ વિસ્તારના કેટલાક ડુંગરો પર આદિવાસી દેવસ્થાનકો, જૂના પૂરાણા સમયના અવશેષો, શિલ્પો, ગુફાચિત્રો જેવા ઐતિહાસિક પૂરાવા જોવા મળે છે. કેટલાક પહાડો, જંગલ અને નાના મોટા ઝાડવાઓથી ઘેરાયેલા છે. જે વિસ્તારમાં રાઠવા, નાયક, ધાણક, તડવી, ડુંગરાભીલ જેવી મુખ્ય જાતિઓ વસે છે. તેમની જીવન જરૂરિયાતની કેટલીક ચીજ વસ્તુઓનો ઉપયોગ આ પહાડો અને જંગલોમાંથી પણ કરે છે. તેમના દેવીદેવતાના કેટલાક સ્થાનકો પણ આ જગ્યાએ જ આવેલા હોવાથી તે આ વસ્તુ સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલા જોવા મળે છે.

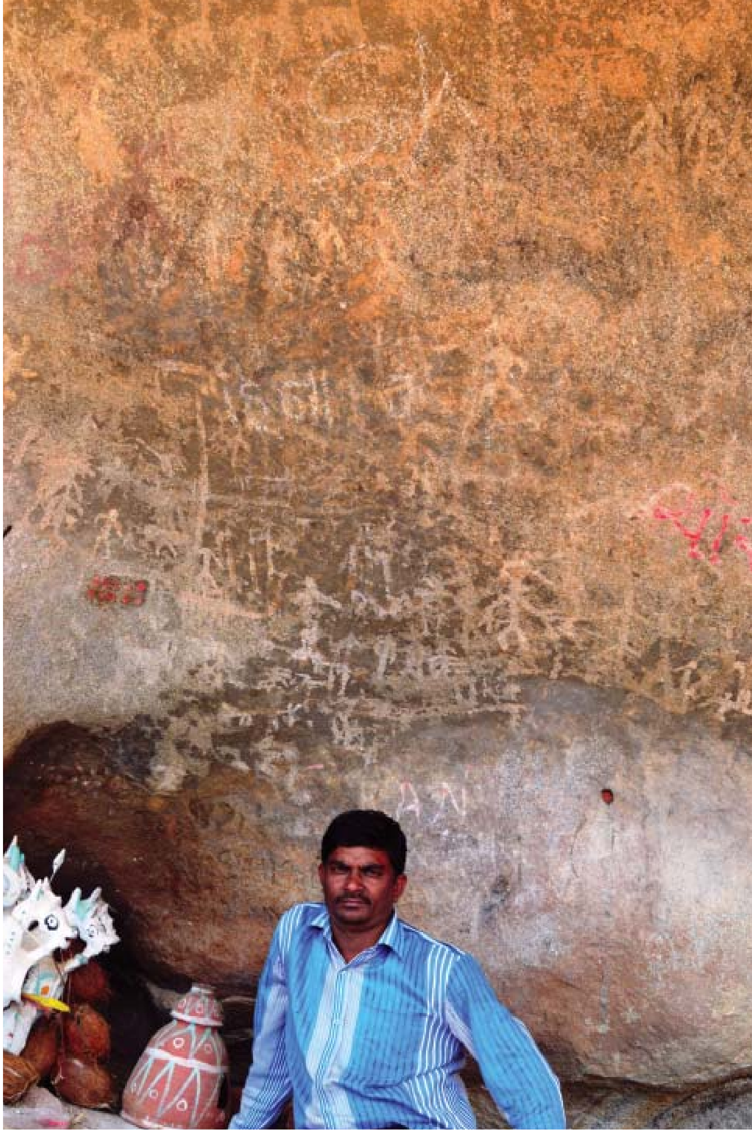
આદિકાળની ઓળખ આપણાં અહિંના પહાડોમાં છે એ વાતની જાણકારી મળતા અમે તેના તરફ જોવાની દષ્ટિ કેળવી. સ્થાનિક લોકોની મદદથી આ સ્થળો સુધી અમે પહોંચી શક્યા. કોરાજ ડુંગરમાં જોઈએ તો કોરાજ તરફ

ત્રણ શિલાઓમાં અને અછલા તરફ બે શીલાઓમાં ચિત્રો છે. કોરાજ તરફનું એક ગુફાનુ ચિત્ર અત્યારે ભૂંસાઈ ગયુ છે. આ તરફના ચિત્રો માટે રમેશભાઈ નાયક તેમના ધર્મ પત્નિ ચંપાબેન તથા અંબાલાલભાઈ રાઠવાએ માહિતગાર કર્યા. અછાલા તરફના ચિત્રો માટે મન સાભાઈ રાઠવા, ચુનિયાભાઈ રાઠવા, ઝીણાભાઈ રાઠવા અને બચુભાઈ રાઠવાએ માહિતગાર કર્યા. બીજુ સિલોજ ગામનાં બાબાભેંહા નામથી ઓળખાતા ડુંગરમાં એક શિલામાં ચિત્ર છે. ઘોડા લખેણ (કિકાવાડા)માં એક શિલામાં ચિત્ર છે. આ બન્ને સ્થળો માટે સિલોજ ગામના રતનભાઈ ખાંપરભાઈ રાઠવા, બલુભાઈ મંગાભાઈ રાઠવા અને સોનીયાભાઈ રાઠવાએ માહિતગાર કર્યા. માખણિયા ડુંગરમાં ત્રણ જગ્યાએ પથ્થરમાં કોતરણી કરીને લખાણ કરેલું અને ત્રણ જગ્યાએ શિલાઓની છતમાં ચિત્રો છે. રાયપુર ડુંગરમાં બે શિલાઓમાં ચિત્રો છે, અને હાથી પગલાનાં ડુંગરમાં એક શીલામાં ચિત્ર છે. આ ત્રણેય ડુંગરના ચિત્રો અને અન્ય માહિતી માટે ઘુંટીયા ગામના ઉંમર લાયક અને સ્થળો વિશે સારી એવી જાણકારી ધરાવતા ચીકાભાઈ વેચાતભાઈ રાઠવાએ અમને માહિતગાર કર્યા છે. પુસ્તકમાં ૧૨ ગુફાના સ્થળો અને ત્રણ સ્થળોના લખાણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સાથે શકય બને તેટલી તેની નજીકની ઓળખને બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ દરેક માહિતી દાતાઓના કારણે આ સ્થળોની મુલાકાત શક્ય બની છે. આ માહિતીને પુસ્તકનું સ્વરૂપ આપવા માટે ટાઈપ અને સેટીંગનું કામ કરનાર અમારા સાથી સંજયભાઈ રાઠવા અને ભાવસિંગભાઈ રાઠવા છે. આ દરેકનો અમે હૃધ્યપૂર્વક ખૂબ ખૂબ આભાર માનીએ છીએ. સાથે અમને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે મદદ કરનાર દરેક નામી અનામી સહયોગીઓના અમે ઋણી છીએ.

વિકેશ રાઠવા
નારણ રાઠવા

ગુફાચિત્રની મુલાકાત લેતા લેખક વિકેશ રાઠવા

ગુફાચિત્રની મુલાકાત લેતા લેખક નારણ રાઠવા

કોરાજ ડુંગર

કોરાજ ડુંગર છોટાઉદેપુરની પશ્ચિમે ૧૫ કી.મી. ના અંત્તરે તેજગઢ ગામના કોરાજ ફળિયાની પાસે આવેલો છે. પૂર્વથી પશ્ચિમ દિશા તરફ લંબાયેલો આ ડુંગર એક ઐતિહાસિક ધરોહર છે. આજુ બાજુના વડવાઓના કહેવા મુજબ આ વિસ્તાર ખૂબ મોટા ઘટાદાર વૃક્ષોથી ભરાયેલો હતો એવુ કહે છે. આખો ડુંગર નાના મોટા પથ્થરોથી ઢંકાયેલો છે. ડુંગરની ગોદમાં પૂર્વમાં અછાલા ગામ અને દક્ષિણમાં તેજગઢનું કોરાજ ફળિયું આવેલું છે. આ બન્ને ગામના દેવસ્થળો ડુંગર પર ગુફાચિત્રો નજીક આવેલાં છે. રાજા રજવાડાના સમયમાં તેજબાઈ રાણી આ ડુંગર ઉપર વસવાટ કર્યો હતો. આ જગ્યાએ પણ પથ્થરના મંદિરો, કોતરણીવાળા પથ્થરો, ઈંટ પથ્થરની લાંબી દિવાલ, દરગા, પાણીની વાવ જોવા મળે છે. દેવ સ્થાનકોના લીધે આજુબાજુનો જન સમૂહ ડુંગરને દેવના સ્વરૂપે જૂએ છે. ડુંગરની ફરતે જંગલ ખાતાની જમીન આવેલી છે અને ત્યારબાદ ખેતરો છે.

આદિકાળમાં આ જગ્યાએ માનવ વસવાટ હતો એ ત્યાંનાં ગુફાચિત્રો બતાવે છે. ડુંગરની પૂર્વ તરફ અછાલા ગામ બાજુ બે પથ્થરોમાં ઐતિહાસિક સમયમાં દોરાયેલાં ચિત્રો છે. ચિત્રવાળા બન્ને પથ્થરો વચ્ચે લગભગ ૮૦ મીટર અંતર છે. જમીનથી લગભગ ૨૫ થી ૩૦ મીટરની ઉંચાઈએ ડુંગરની ઢળતી સપાટીએ આ ચિત્રોવાળા પથ્થરો છે. એક જગ્યાના ચિત્રમાં ઘોડેસવાર અને તેના રક્ષકનું ચિત્ર લાલ રંગથી દોરેલું છે. બીજી જગ્યાના ચિત્રમાં ઘોડેસવાર, પ્રાણીઓ, ઉંટ, વૃક્ષ જેવા ચિત્રો લાલ અને સફેદ રંગમાં જોવા મળે છે. ત્યાંના કેટલાક ચિત્રો ઓળખી શકાતા નથી અને મોટાભાગના ચિત્રો ભૂંસાઈ ગયા છે. બીજા ત્રણ જગ્યાના ચિત્રો કોરાજ બાજુ ડુંગરની તળેટીમાં એક જગ્યાએ બે પથ્થરોમાં સફેદ રંગનાં ચિત્રો છે. જે તળેટીથી લગભગ ૮ થી ૧૦ મીટરની ઉંચાઈ પર એક સાથે છે. બિલકૂલ તળેટીમાં લાલ રંગના ચિત્રો છે.

◆◆◆

ગુફાચિત્ર : ૧

કોરાજ પ્રાથમિકશાળાની ઉત્તરે ૧ કિ.મી.ના અંત્તરે ઝીણાભાઈ ઉદેશીંગભાઈ રાઠવાના ખેતરની સામે ડુંગરની તળેટીમાં કોતરના કિનારા પરના પથ્થરમાં ગુફાચિત્ર આવેલું છે. સ્થાનિક લોકો આ વિસ્તારને ગમુન તરીકે ઓળખે છે. ચિત્રવાળા પથ્થરને લાલ ભૂતોની ઘોડી તરીકે ઓળખે છે. બહારથી જોતા ૧૯ ફૂટ પહોળો અને ૧૩ ઉંચાઈ ધરાવતા પથ્થરની અંદરની છતે ચિત્રો આવેલાં છે. પથ્થરની અંદરનો છતનો ઘેરાવો ૧૯ ફૂટ લંબાઈ અને ૧૧ ફૂટ પહોળાઈ ધરાવે છે. જેમાં ૧૧ ફૂટ ૯ ઈંચ લંબાઈ અને ૯ ફૂટ પહોળાઈમાં લાલ રંગના ચિત્રો જોવા મળે છે. છત નીચે પ્રવેશવા માટે ૮ ફૂટ જેટલી ખુલ્લી જગ્યા છે. નીચેના પથ્થરથી એક મીટર છતની ઉંચાઈ પર ચિત્રો છે. એત જગ્યાએથી બન્ને તરફ રસ્તાઓ જોવા મળે છે. પૂર્વ તરફ આઠ રસ્તાઓ જાય છે. જેમાં ચાર રસ્તાઓ ૫ ફૂટ લાંબા છે. પશ્ચિમ તરફ છ રસ્તાઓ જાય છે જે બે ફૂટ જેટલા લાંબા છે. આ બધા રસ્તાઓની બન્ને કિનારીઓ લાલ રંગની ઘેરેલી છે. બધા રસ્તાઓ ખૂબ વાંકા-ચૂકા દોરેલાં છે. તેની ઉપરની તરફ ફૂલ અને પાઠ પૂરેલો હોય એવું જોવા મળે છે. મુખ્ય ચિત્રની ડાબી બાજુએ ચાર ઘોડે સવારના ચિત્રો છે. ઘોડે સવારો એક હાથમાં લગામ અને બીજા હાથમાં ડાંગ કે તલવાર પકડેલી છે. એક નાનો ઘોડો તેમની પાસે છે. ઘોડાઓની વચ્ચે એક વ્યકિત હાથ ઉંચા કરીને ઉભો છે જેમાં જમણા હાથમાં ગદા છે. દરેક ઘોડા પશ્ચિમ તરફ મૉ કરીને ઉભા છે. મોટા ઘોડાની લંબાઈ આઠ ઈંચ અને પહોળાઈ અગિયાર ઈંચ છે. બીજા ત્રણ ઘોડા નવ ઈંચ લાંબા અને આઠ ઈંચ પહોળા છે. નાનો ઘોડો પાંચ ઈંચ લંબાઈ અને પાંચ ઈંચ પહોળાઈ ધરાવે છે. જે પુરુષ ઉભો છે તે સાત ઈંચ ઉંચાઈ અને પાંચ ઈંચ પહોળું તેનુ ચિત્ર છે. આ ગુફાચિત્રમાં કુલ અઢાર જેટલાં ચિત્રો છે. તેમાના કેટલાક ચિત્રો ઓળખી શકાતા નથી. ચિત્રવાળા પથ્થરથી ૨૦ મીટરના અંત્તરે ડુંગર પર જતાં કોરાજ ગામના ગામદેવનું સ્થાનક આવેલું છે.

◆◆◆

નીચી તરફનાં ચિત્રો

ઉપરની તરફનાં ચિત્રો

બહારથી દેખાતી શીલાનું દૃશ્ય

આખી ગુફાના ચિત્રો

કેન્દ્ર બિંદુથી છૂટા પડતા માર્ગોનું દૃશ્ય

આખી ગુફાના ચિત્રો

બહારથી જોતાં શીલાનું દૃશ્ય

ફૂલો અને ચૉરીનું દૃશ્ય

સૂર્યની કલ્પના બતાવતું દૃશ્ય

ગુફાચિત્ર : ૨

ચિત્ર નંબર ૧ની બાજુમાં ૧૦ ફૂટના અંત્તરે બીજુ ગુફાચિત્ર આવેલું છે. બહારથી જોતાં ૨૦ ફૂટ ઊંચો અને ૨૬ ફૂટ પહોળા પથ્થરની અંદરની છતે ચિત્રો જોવા મળે છે. દક્ષિણ તરફનું પ્રવેશદ્વાર ખુલ્લુ જોવા મળે છે. અંદરનો ઘેરાવો ૨૨ ફૂટ લાંબો અને ૧૬ ફૂટ પહોળો છે. જેમાં ૧૯ ફૂટ લંબાઈ અને ૯ ફૂટ પહોળાઈમાં ચિત્રો દોરેલાં છે. સમગ્ર ચિત્રમાં માણસ, પ્રાણીઓ અને પક્ષીઓા ચિત્રો વિશેષ જોવા મળે છે. ચિત્રોમાં દેખાતા બધાં પ્રાણીઓ પૂર્વ દિશા તરફ જઈ રહ્યા હોય તેવું જોવા મળે છે. ઘણાં બધાં ચિત્રોમાં અડધાં ચિત્રો ભૂંસાઈ ગયેલાં છે. જે ચિત્રો છે તે પણ ચોક્કસ ઓળખી શકાતાં નથી. ચિત્રો દેવી દેવતાનું સ્થાનક માની સ્થાનિક લોકો પથ્થરની છત નીચે પૂજા વિધિ કરે છે.

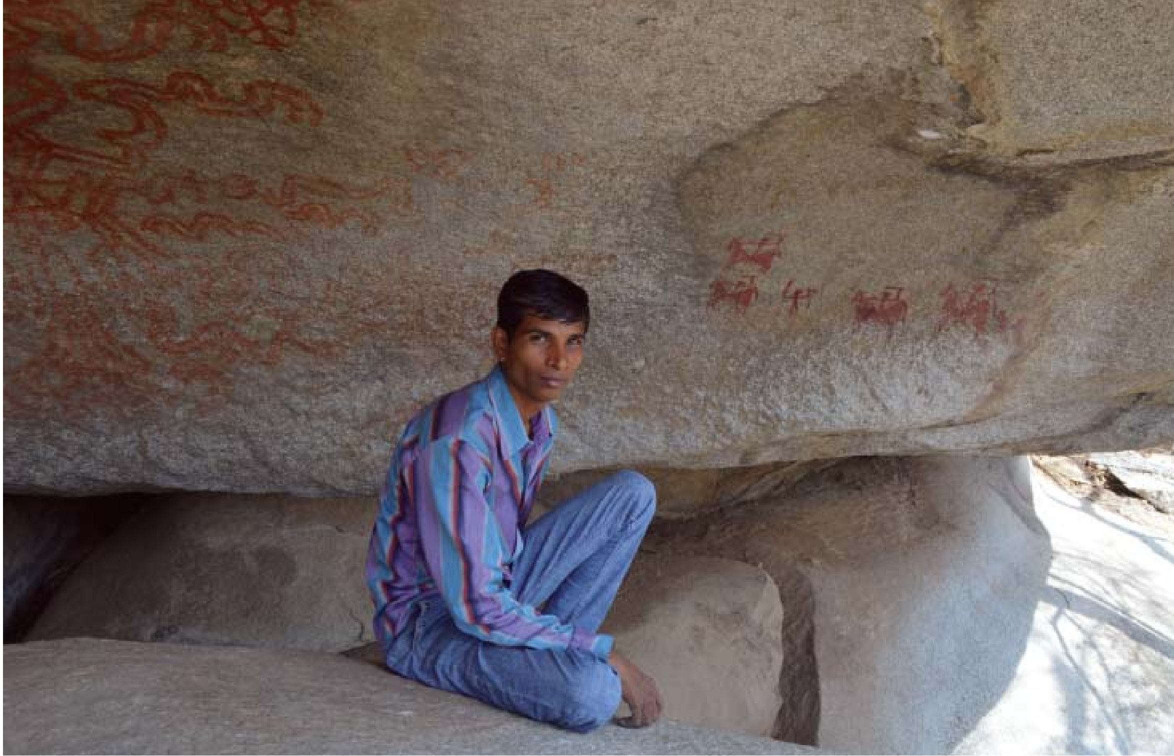
◆◆◆

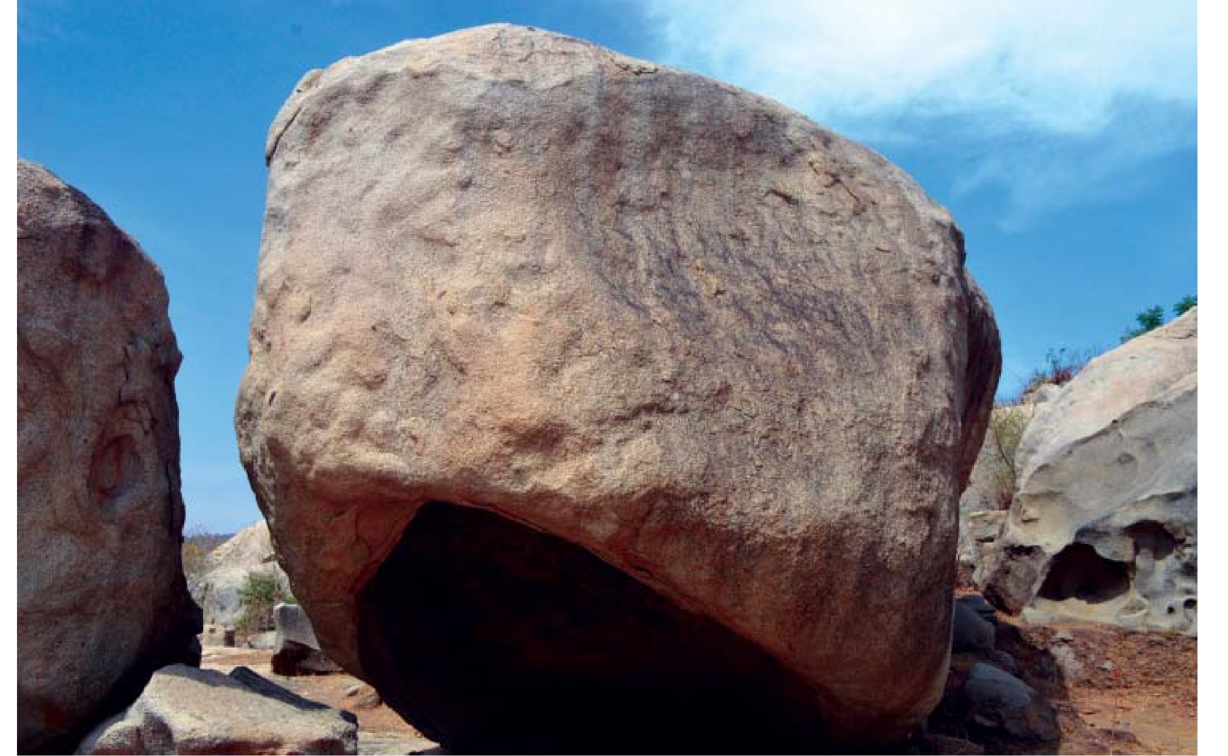
ગુફાની અંદર દેખાતું જીવજંતું ચિત્ર

લાલ ભૂતોની ઘોડીના સવારીવાળાં દશ્ય

ચિત્રોનું નિરીક્ષણ કરી રહેલ લેખક

બહારથી જોતા શીલાનું દ્રશ્ય

ગુફાચિત્ર : ૧

બહારથી જોતાં ૧૮ ફૂટ ઉંચાઈ અને ૧૫ ફૂટ પહોળાઈ ધરાવતા પથ્થરની અંદરની છતે ચિત્રો આવેલાં છે. દક્ષિણ દિશા તરફનું તેનું પ્રવેશદ્વાર છે. પ્રવેશની ખુલી જગ્યા ૫ ફૂટ ઉંચાઈ અને ૬ ફૂટ પહોળાઈ ધરાવે છે. અંદરની છતનો ઘેરાવો ૯ ફૂટ પહોળાઈ અને ૨૨ ફૂટ લંબાઈનો છે. ૬ ફૂટ ૩ ઈંચ અંદરથી ઉંચાઈ ધરાવે છે. અંદરના આ ઘેરાવામાં ૯ ઈંચ લંબાઈ અને ૫ ઈંચ પહોળાઈ ધરાવતું એક પ્રાણીનું ઝાંખુ સફેદરંગથી દોરેલું જોવા મળે છે. અન્ય ચિત્રો ભૂંસાઈ ગયેલાં છે.

ગુફાચિત્ર : ૨

ચિત્ર નંબર એકની પૂર્વ દિશામાં ડુંગરના ગમુન વિસ્તારમાં જ ધોરીભૂતોની ઘોડી નામની ઓળખાતો એક નાનો વિસ્તાર આવેલો છે. ત્યાં રામસિંગભાઈ જાલીયાભાઈ રાઠવાના ખેતરની સામે ૫૦ મીટરના અંતરે ડુંગરની તળેટીથી ૧૫ મીટરની ઉંચાઈ પર પથ્થર આવેલો છે. ૬૦ ફૂટ લાંબા અને ૪૦ ફૂટ પહોળા પથ્થર પર નાના બે પથ્થરો ગોઠવાયેલાં છે. જે નાના પથ્થરોમાંનો એક પથ્થર બહારથી જોતા ૬ ફૂટ ઉંચાઈ અને ૧૨ ફૂટ પહોળાઈ ધરાવે છે. જે પથ્થરની અંદરની છતે ચિત્રો જોવા મળે છે. ૩ ફૂટ ૫ ઈંચ ઉંચાઈ અને ૭ ફૂટ ૫ ઈંચ પહોળું દક્ષિણ દિશા તરફનું તેનું પ્રવેશદ્વાર છે. પથ્થરની છતનો ઘેરાવો ૮ ફૂટ લંબાઈ અને ૫ ફૂટ પહોળાઈ ધરાવે છે. જેમાં ૭ ફૂટ લંબાઈ અને ૨ ફૂટ પહોળા ભાગમાં સફેદ રંગના ચિત્રો જોવા મળે છે. ચિત્રોમાં કૂતરા, સાપ, શિકારી, વૃક્ષ, ચોરસ અને પક્ષી જોવા મળે છે. પાંચ ચિત્રો માણસનાં, ત્રણ ચોરસ, બે કૂતરા, એક વૃક્ષ, એક સાપ અને અન્ય સાત ચિત્રો ઓળખી શકાતાં નથી. કુલ ઓગણીસ ચિત્રો જોવા મળે છે. ચિત્રોનું વર્ણન કરીએ તો એક માણસને ચોરસમાં દોરેલું છે. માણસના ચિત્રને છ ઈંચ ઉંચુ અને એક ઈંચ પહોળું દોરેલું છે. કૂતરામાં એક કુતરાનું માપ જોઈએ તો ૭ ઈંચ લાંબા ૨ ઈંચ પહોળા દોરેલાં છે. બીજા કુતરાનું માપ ૮ ઈંચ લાંબુ અને ૮ ઈંચ પહોળું છે. દરેક કુતરાનાં મોં પશ્ચિમ તરફનાં છે. આ ચિત્રો દિન પ્રતિદિન ખૂબ ઝાંખાં થતા જાય છે. સફેદ ચિત્રવાળા આ પથ્થરોના લીધે સ્થાનિક લોકો આ વિસ્તારને ધોરી ભૂતોની ઘોડી તરીકે ઓળખે છે.

રસ્તા પર ચાલતુ પ્રાણી અને માણસ

(ઉપર) ગુફામાં આવેલા બધાજ ચિત્રોનું દૃશ્ય

(નીચે) ચૉરી બતાવતુ ચિત્ર

રાયપુર ડુંગર

છોટાઉદેપુર જિલ્લાના પાવી જેતપુરની ઉત્તરે લગભગ ૧૫ કિ.મી.ના અંત્તરે મોટીબેજ ગામ આવેલું છે. ત્યાંથી ઉત્તર તરફ ત્રણ કિ.મી. અંદર જતાં રાયપુર ગામ આવે છે. પાવી જેતપુરથી રાયપુર જવા માટે એક રસ્તો વાયા ડુંગરવાંટ થઈ મોટીબેજ જાય છે અને બીજો રસ્તો સિહોદ ચોકડીથી વાંકી ભાણપુરી ચોકડી થઈ મોટીબેજ જાય છે. બંન્ને રસ્તે મોટીબેજ સુધી જવાય છે. આગળ જવા માટે મુખ્ય રસ્તો એક જ છે. હાથી પગલા અને માખણિયા ડુંગરની વચ્ચેનો ડુંગર રાયપુરનો છે. ગામ અને ડુંગરની વચ્ચે સુખી બંધની જમણાં કાંઠાની નહેર પસાર થાય છે. મધ્યમ ઉંચાઈ ધરાવતા ડુંગરની ટોચ ઉપર બે પથ્થરમાં ચિત્રો જોવા મળે છે. રાયપુર પ્રાથમિકશાળાની ઉત્તરે નહેર વટીને બે ત્રણ મકાનો આવે છે. તેની જોડેથી ડુંગર ઉપર ચઢાય છે. જમીનથી ૪૦ મીટર ડુંગર પર ચઢતા ચિત્રોવાળા બન્ને પથ્થરો આવે છે. જમીનથી ચિત્ર સુધી રસ્તાના તથા આજુબાજુના પથ્થરો મશીનો દ્વારા તોડી નાંખેલા જોવા મળે છે. ચિત્રોવાળા બન્ને પથ્થરો વચ્ચે ૧૦ ફૂટનું અંત્તર છે. ગુફા ચિત્ર ૨ પરના ચિત્રો ઉપર કેટલાંક વ્યકિતઓએ પોતાના નામ કે અન્ય ચિત્રો ચિત્રણ કરેલાં છે. જેનાથી મુખ્ય ચિત્રો ઓળખ ઉપર ખૂબ ખરાબ અસર થઈ છે. હાલમાં સ્થાનિક લોકોની જાગૃતિથી આ ચિત્રની નીચે દેવી દેવતાના સ્થાનક તૈયાર કર્યું છે. ત્યાં અમુક દિવસોએ પૂજાવિધિ થાય છે. દેવી દેવતાના સ્થાનક રૂપે માટીના ઘોડા, ઢાબુ, કોડીયા, નાની માટલીઓ કાળકામાતાનો ફોટો મૂકી ધજાઓ ચઢાવેલી છે. જયાં હોમહવન પણ થાય છે. આમ સ્થળે પૂજાવિધિની શરૂઆત થવાથી ચિત્રો પર અન્ય લખાણ કરતાં વ્યકિતઓ બંધ થયા છે. સ્થાનિક લોકો આ ચિત્રો દેવી-દેવતાના સ્થાનક રૂપે જોઈ તેની પૂજાવિધિ શરૂ કરી છે.

◆◆◆

મંડપ તરીકે ઓળખાતા પથ્થરની નીચે આવેલા લાડી અને વર નામના પથ્થરો

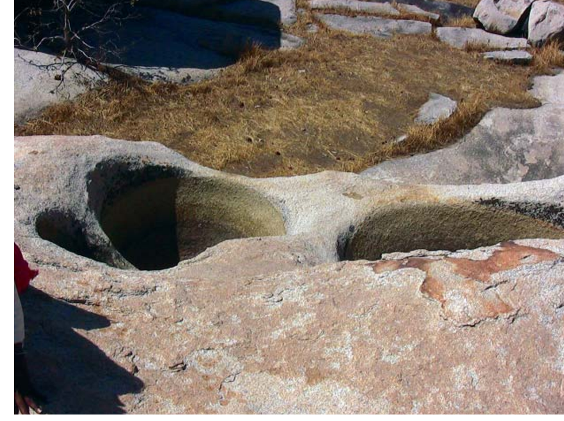

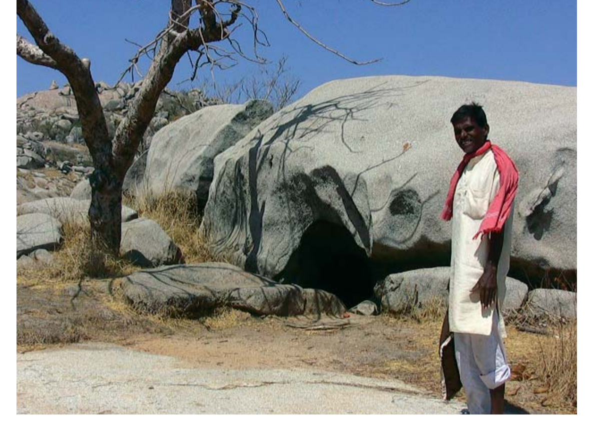
પશુ-પ્રાણી-પક્ષી અને મનુષ્યનું દશ્ય

ગુફાચિત્ર : ૩

ગુફાચિત્ર નંબર બેની બિલકુલ સાથે જ બીજા નંબરનું ગુફાચિત્ર આવેલું છે. મોટા પથ્થર ઉપર ગોઠવાયેલા બીજા બે નાના પથ્થરોમાં એક પથ્થર ગુફાચિત્ર નંબર બે નો છે. અને બીજો પથ્થર ગુફાચિત્ર નંબર ત્રણનો છે. ૮ ફૂટ લંબાઈ અને ૩ ફૂટ ઉંચાઈ ધરાવતા પથ્થની અંદરની છતે સફેદ રંગના ચિત્રો હતા. જે પથ્થનું મુખ્યદ્વાર પૂર્વ તરફનું છે. ચિત્રો જાન્યુઆરી ૨૦૧૬માં લીધેલી મુલાકાત દરમિયાન સંપૂર્ણ પણે ભૂંસાઈ ગયેલા છે.

◆◆◆

(ઉપર) કોતરણી કરીને બનાવેલાં ચિત્રો

(નીચે) ડુંગરની ટોચ પર આવેલુ શીવલિંગ અને પાર્વતીમાતાનું મુખ્ય સ્થાનક

(ઉપર) બે બાપની બારી તરીકે ઓળખાતા પથ્થરનું દૃશ્ય

(નીચે) ડુંગરની ટોચ પર આવેલુ ગામદેવનું સ્થાનક

ચિત્રનું બીજી તરફનું દૃશ્ય

ભૂંસાઈ ગયેલા ચિત્રોવાળી શીલા

ગુફાચિત્રની સાથે ગામદેવનું સ્થાનક

રસ્તા અને કોતરણી કરીને બનાવેલાં ચિત્રો

(ઉપર) કોતરણી કરીને બનાવેલાં ચિત્રો

(નીચે) રસ્તા અને કોતરણી કરીને બનાવેલાં ચિત્રો

બહારથી જોતાં શીલાનું દૃશ્ય

ભરવાડ દેવ તરીકે ઓળખાતી કોતરણી કરેલી શીલા. જે ગુફાચિત્રની દક્ષિણે ૨૦૦ મીટરના અંતરે આવેલી છે.

ગુફાચિત્ર : ૪

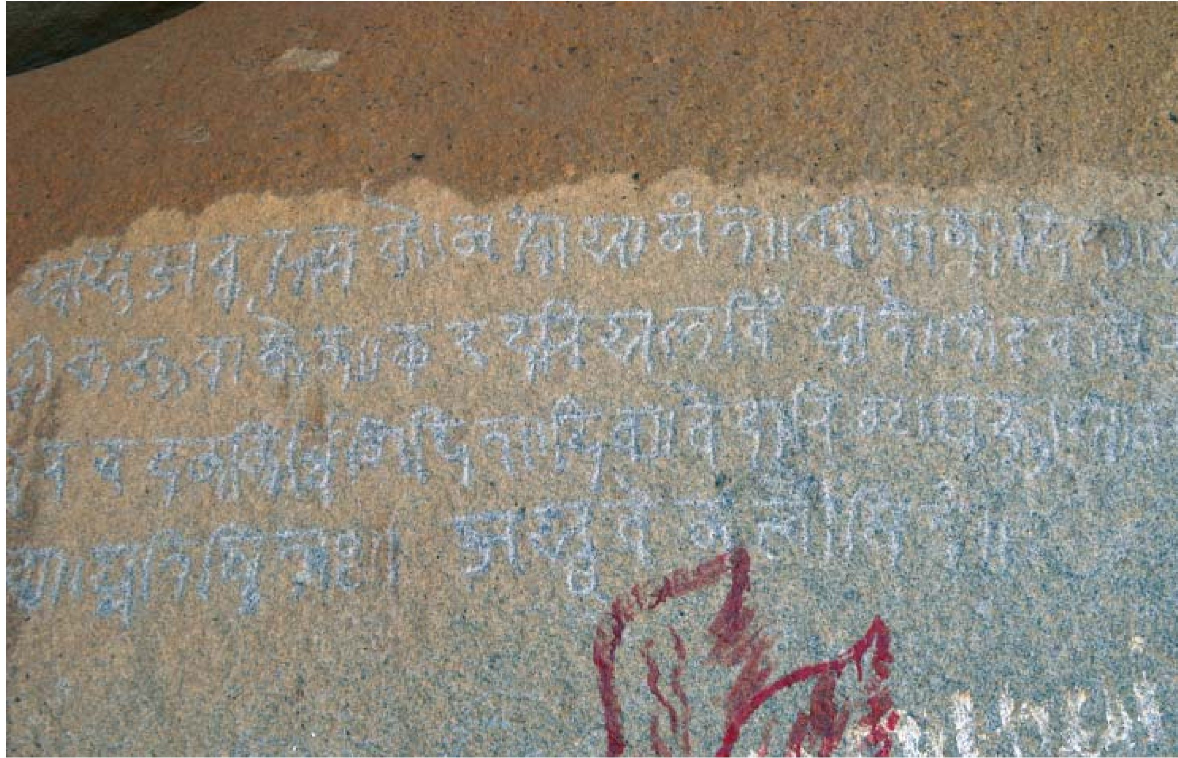
ડુંગરનો પૂર્વ તરફનો ભાગ અછાલા ગામમાં આવેલો છે. તેજગઢથી ઝોઝ રોડ પર જતાં બે કિલો મીટરના અંતરે અછાલા ગામ આવે છે. રસ્તેથી એક કિ.મી પશ્ચિમ તરફ જતાં હનુમાન મંદિર આવે છે. ત્યાંથી વાયવ્ય દિશા તરફ લગભગ ૩૫૦ મીટરના અંતરે ડુંગરની તળેટીથી ૨૫ મીટરની ઉંચાઈ પર આ પથ્થર છે. બહારથી જોતા ૨૦ ફૂટ પહોળાઈ અને ૧૬ ફૂટ ઉંચાઈ ધરાવતા પથ્થરની અંદરની છતે ચિત્રો જોવા મળે છે. છાપરા આકારના આ પથ્થરમાં ત્રણ ખૂલ્લા ભાગો આવેલા છે. જેમાં દક્ષિણ દિશા તરફના પ્રવેશદ્વારથી છતની અંદર પ્રવેશી શકાય છે. પ્રવેશદ્વારની પહોળાઈ ૮ ફૂટ ૩ ઈંચ અને ઉંચાઈ ૨ ફૂટ ૨ ઈંચ છે. અંદરની છતનો ઘેરાવો ૧૦ ફૂટ લાંબો અને ૧૧ ફૂટ પહોળો છે. જેમાં ચિત્રનો હિસ્સો ૧૦ ફૂટ લંબાઈ અને ૧૦ ફૂટ પહોળાઈમાં છે. અંદરની છતની ઉંચાઈ ૪ ફૂટ છે. ચિત્રોમાં લાલ ગેરૂ રંગના ચિત્રોમાં એક ઘોડેસવાર, બે પુરૂષ અને એક વિંછી જેવું ચિત્ર જોવા મળે છે. આ બધા ચિત્રો દૂર દૂર દોરેલાં સફેદ રંગના ચિત્રોમાં એક તરફ ઉંટ ગાડીમાં બેઠેલા બે વ્યક્તિઓ જે ઊંટને એક વ્યક્તિ દોરીને લઈ જાય છે. તે ચિત્રની ઉપરના ચિત્રમાં તીર કમાન સાથે ઘોડેસવાર છે. બીજી તરફ બે પ્રાણી બંન્ને હાથમાં તલવાર સાથે ઘોડેસવારી, વૃક્ષ, ચાર ઘોડે સવારો જેમાં ત્રણ ઘોડા સજાવેલા અને એક કોઈ નિશાની આપતુ ચિત્ર. આ સિવાયના કેટલાંક ચિત્રો ઓળખી શકાતાં નથી અને કેટલાંક ચિત્રો ખૂબ ઝાંખાં ભૂંસાઈ ગયેલાં છે. આ ચિત્રોની ઉપર કેટલાક અણ સમજુ વ્યક્તિઓ ખોટુ ચિત્રણ પણ કરેલું જોવા મળે છે. આ ચિત્રની ઉત્તરે લગભગ ૮૦ મીટરના અંતરે ગુફાચિત્ર નંબર ૫ આવેલું છે.

◆◆◆

મંડપ

ડુંગરની મુખ્ય ટોચ ઉપરના દેવ સ્થાનક અને તળાવની પૂર્વમાં લગભગ ૧૩૦ મીટરના અંતરે ગુફાચિત્રો ધરાવતો પથ્થર આવેલો છે. બે બાપની બારી તરીકે ઓળખાતા પથ્થરથી થોડે આગળ પૂર્વમાં જતા આ પથ્થર આવે છે. બહારથી જોતા ૭૦ ફૂટ પહોળાઈ અને ૩૦ ફૂટ ઉંચાઈ ધરાવે છે. ઉત્તર તરફનું તેનું પ્રવેશદ્વાર ૧૫ ફૂટ જેટલું પહોળુ છે. પથ્થની અંદરનો છતનો ઘેરાવો ૬૦ ફૂટ લંબાઈ અને ૨૫ ફૂટ પહોળાઈ ધરાવે છે. જે છતની નીચેના પથ્થર પર લખાણ આવેલું છે. અને છત પર ચિત્રો આવેલા છે. છત પર ૧૧ ફૂટ લંબાઈ ૨ ફૂટ ૧૦ ઈંચ પહોળાઈમાં ચિત્રણ આવેલું છે. ગેરૂ રંગથી અઢીથી ત્રણ ઈંચ પહોળા રસ્તો બનાવેલો છે. જે રસ્તાની બન્ને કિનારીઓ સફેદ રંગથી દોરેલી છે. રસ્તાનો આકાર વાંકો ચૂકો દોરેલો છે. રસ્તાના ચિત્રને જોતા લાગે છે કે એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જવા માટેનો કોઈ ન કશો તૈયાર કર્યો હશે. તેની સાથે જ પથ્થર પર કોતરણી કરીને ચિત્ર તૈયાર કરેલું છે. જે કોતરણી શું કહેવા માંગે છે એ સ્પષ્ટ ઓળખી શકાતું નથી. તો સાથે જ ગેરૂ રંગથી બનાવેલાં મોટાં ચિત્રો છે તે પણ ચોક્કસ પણે ઓળખી શકાતા નથી. આ ચિત્રો અને કોતરણી ઉપર અણ સમજુ મુલાકાતીઓ ખોટાં ચિત્રો અને નામો લખેલાં જોવા મળે છે. પથ્થરની નીચે જ લખાણ અને બીજી બાજુ લાડી અને વર તરીકે ઓળખાતા બે પથ્થ રો આવેલા છે. સ્થાનિક લોકો આ સ્થળને મંડપ તરીકે ઓળખે છે.

◆◆◆

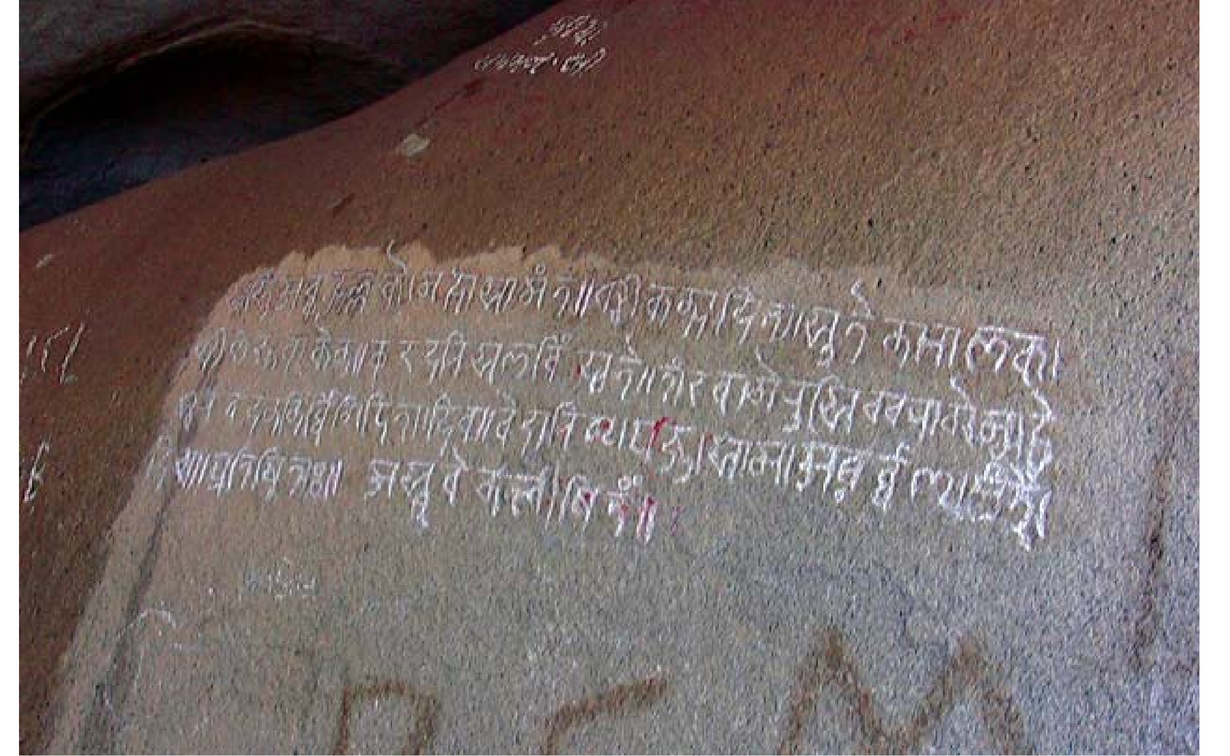
નજીકથી જોતા લખેલા શબ્દોનું દશ્ય

આખી ગુફા દર્શાવતી શીલાનું દશ્ય

ચિત્રોમાં સૌથી વધુ ઉપસી આવતુ ઘોડે સવારનું ચિત્ર

પથ્થર પર કોતરણી કરીને લખેલું લખાણ

ગુફા લખાણ : ૩

ડુંગરની મુખ્ય ટોચ ઉપરના દેવ સ્થાનક અને તળાવની પૂર્વમાં લગભગ ૧૩૦ એક મીટરના અંતરે ત્રીજુ લખાણ આવેલું છે. બે બાપની બારી તરીકે ઓળખાતા પથ્થરની થોડે આગળ પૂર્વમાં જતાં આ પથ્થર આવે છે. સ્થાનિક લોકો આ સ્થળને મંડપ તરીકે ઓળખે છે. ખૂબ મોટા પથ્થરની છત નીચે ૩૦ ફૂટ લાંબા અને ૧૫ ફૂટ પહોળા ખુલ્લા પથ્થર પર ૫ ફૂટ ૪ ઈંચ લંબાઈ ૧ ફૂટ ૫ ઈંચ પહોળા ભાગમાં સાઢાત્રણ લિટીમાં લખાણ આવેલું છે. આગળ જોયા એવા બે લખાણોની જેમ જ આ લખાણને પણ કોઈ વાંચી શક્તું નથી અને તેના વિશે કશું જાણી શકાતું નથી. લખાણની બિલકુલ ઉપર ૧૦ ફૂટના અંતરે બીજા પથ્થરની છત ઉપર ચિત્રો જોવા મળે છે. જ્યારે બાજુમાં લાડી અને વર તરીકે ઓળખાતા પથ્થરો આવેલા છે. સુખી બંધ તરફથી ડુંગર પર ચઢતા મંડપ તરીકે ઓળખાતુ આ સ્થળ સૌથી પહેલાં આવે છે.

ગુફાચિત્રની બીજી તરફનું ઉંટગાડીમાં સવારીવાળું ચિત્ર

એક તરફનાં ચિત્રો

પૂણ્યના તળાવની કિનારે પથ્થરમાં કોતરણી કરીને લખેલું લખાણ

(ઉપર) પૂણ્યનું તળાવવાળું લખાણ

(નીચે) પૂણ્યના તળાવની કિનારે પથ્થરમાં કોતરણી કરીને લખેલું લખાણ ૨૦૧૬ની સ્થિતિ

ગુફા લખાણ : ૨

ડુંગરની ટોચ ઉપર મધ્યભાગમાં પાપ અને પૂણ્યનું તળાવ આવેલું છે. તળાવના નૈઋત્ય ખૂણે કિનારીના ઢળતા પથ્થર પર ૫ ફૂટ ૬ ઈંચ લંબાઈ અને ૧ ફૂટ ૪ ઈંચ પહોળી જગ્યામાં પથ્થમાં કોતરણી કરીને લખેલું લખાણ જોવા મળે છે. વર્ષ ૨૦૦૬માં લીધેલી મુલાકાત સમયે આ લખાણ સ્પષ્ટ જોઈ શકાતું હતું. છેલે ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૬માં લીધેલી મુલાકાત સમયે આ લખાણ સ્પષ્ટ જોઈ શકાતું નથી. ખુલા અને ઢળતા પથ્થર પર થેયલા લણા ઉપર વરસાદ અને તડકાની અસર થવાથી તેને જોવામાં પણ અત્યારે તકલીફ પડે છે. જે દિનપ્રતિદિન ભૂંસાઈ રહ્યું છે. અન્ય લખાણોની જેમજ આ લખાણ પણ લખાયેલું છે. તે કઈ લિપિમાં લખેલું છે તે ઓળખી શકાતું નથી.

◆◆◆

ત્રીજી બાજુથી પશુ-પ્રાણી દર્શાવતુ ચિત્ર

ગુફાચિત્ર : ૫ (અછાલા વિભાગ)

ગુફાચિત્ર નંબર ૪થી ઉત્તરે લગભગ ૮૦ મીટરના અંતરે આ ગુફાચિત્ર છે. નીચેથી સાંકળો અને પોલાણવાળો પથ્થર ઉપર જતાં મોટો ઘેરાવો ધરાવે છે. ૨૫ મીટર ઉંચાઈ પર ૨૩ ફૂટ પહોળા અને ૧૮ ફૂટ ઉંચા પથ્થરની અંદરની છતે ચિત્રો જોવા મળે છે. છત બે ભાગમાં જોવા મળે છે. જેમાં ઉત્તર દિશા તરફની બહારની છતે ૨૦×૧૯ સે.મીના હિસ્સામાં લાલ ગેરૂ રંગનાં બે ચિત્રો જોવા મળે છે. ઘોડે સવારનું એક ચિત્ર ૧૯ સે.મી ઊંચું અને ૧૨ સે.મી પહોળું છે. એક હાથમાં ડાંગ કે તલવાર પકડેલું છે. બીજા હાથે લગામ અને ખભે કોઈ વસ્તુ લટકાવેલી જોવા મળે છે. ઘોડાની ગરદનવાળો ભાગ સજાવેલો છે. ઘોડાના આગળના બન્ને પગ વળેલા અને પાછળના બન્ને પગ ઉભા છે. તેની આગળ એક વ્યક્તિ રક્ષકની જેમ એક હાથમાં ડાંગ કે તલવાર અને બીજી બાજુ હાથમાં કંઈ લટકાવેલું છે. જે ચિત્ર ૯ સે.મી ઉંચાઈ અને ૮ સે.મી પહોળાઈ ધરાવે છે. આ સ્થળની બાજુમાં સતીમાતા, અછાલા ગામનું ગામદેવ અને દરગા જેવાં દેવસ્થળો આવેલાં છે.

◆◆◆

ત્રણ હરોળમાં જોવા મળતાં ઝાંખા ટીપણાં

સાતકુંડ ટીપણાંવાળી આખી શીલાનું દશ્ય

આખી ગુફા દર્શાવતી શીલાનું દશ્ય

ચિત્ર દર્શાવતો અંદરનો ભાગ

સાતકુંડ

ઢેડીયા તળાવથી વાયવ્ય ખૂણા તરફ લગભગ ૧૦૦ મીટરના અંત્તરે સાત કુંડવાળો મોટો પથ્થર આવેલો છે. ૨૫ જેટલી ઊંચાઈ અને ૩૦ ફૂટ પહોળાઈ ધરાવતો આ પથ્થર નીચેથી સાંકળો અને ઉપરથી પહોળો થયેલો છે. જેની પૂર્વ તરફની અંદરની છતનો આખો ભાગ એક તરફથી ખૂલ્લો છે. અંદરથી પથ્થરની છતનો ઘેરાવો ૯ ફૂટ ૩ ઈંચ લંબાઈ અને ૧૦ ફૂટ પહોળાઈ ધરાવે છે. જેમાં ચિત્રનો હિસ્સો ૨ ફૂટ લંબાઈ અને ૬ ઈંચ પહોળા ભાગમાં જોવા મળે છે. ચિત્રના હિસ્સામાં ટીપણાં જોવા મળે છે. સફેદ જોવા મળતાં આ ટીપણાં પહેલી બે હરોળ પાંચ પાંચ ટીપણાંની અને ત્રીજી હરોળ એકવીસ ટીપણાંની છે. આમ કુલ ૩૧ ટીપણાં જેવા જ છે. જે ટીપણાંની ઉપર અને આજુ બાજુ અણ સમજુ મુલાકાતીઓ ઘણુ ખોટુ ચિત્રણ કરેલું જોવા મળે છે. પથ્થરની ઉપરના ભાગે સાત નાના મોટા ખાડા આવેલા છે જેને કુંડ તરીકે ઓળખે છે. તેને જોવા માટે નિસરણી દ્વારા પથ્થર ઉપર જવુ પડે છે.

◆◆◆

આકાશમંડળની મુલાકાત કરાવતા ચીકાભાઈ રાઠવા

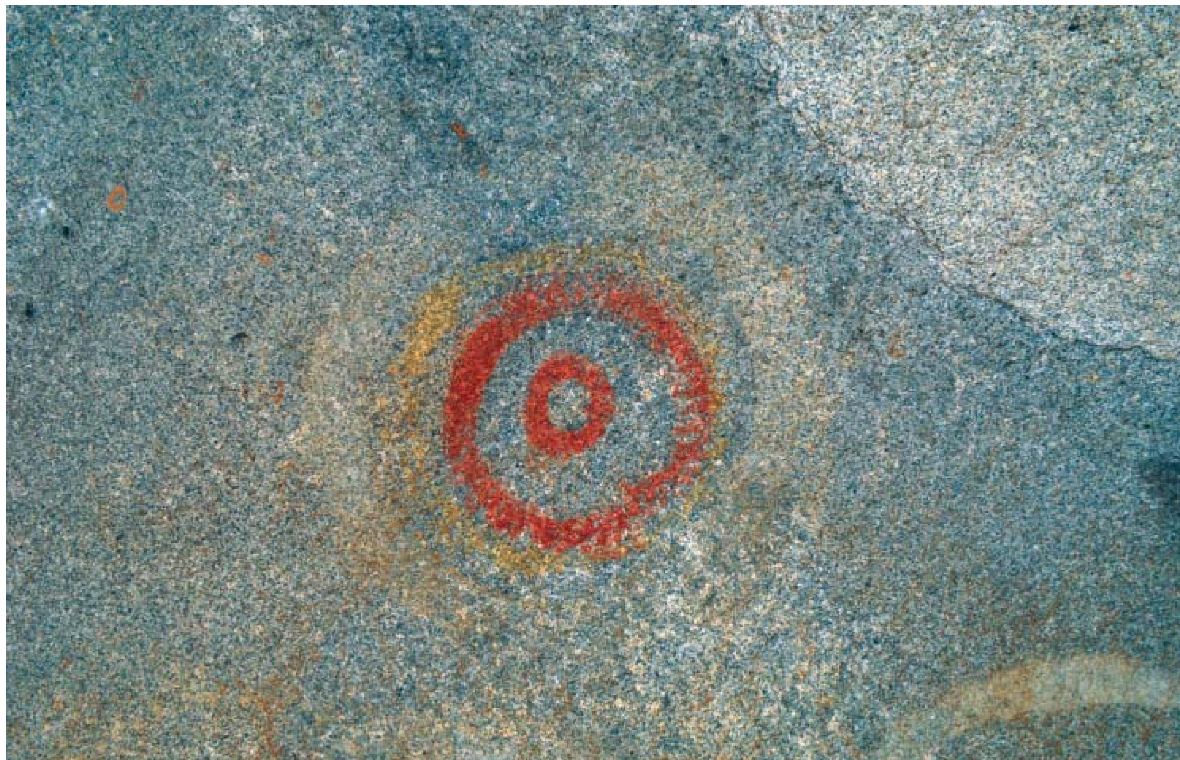
ઘોડે સવાર અને રક્ષકનું ચિત્ર

ગુફાચિત્રની બાજુમાં આવેલુ સતીમાતાનું સ્થાનક

ગુફામાં આવેલા ગોળ અને અન્ય ચિત્રો

ગુફામાં આવેલા ગોળ ચંદ્ર આકારનું ચિત્ર

ડુંગર પર ચઢવા માટે બનાવેલી દિવાલનું પ્રવેશદ્વાર

યોગ્ય આકારે પથ્થર તોડવા માટે પાડેલા ખાંચા

છતમાં દેખાતાં ગુફાચિત્રો

આકારમંડળની શીલા

સપના પથ્થર

પથ્થરો ગોઠવીને તૈયાર કરેલું
અછાલા ગામે મંદિર

આકાશમંડળ

ડુંગરની ટોચ પર ઢેડીયા તળાવથી લગભગ ૧૦૦ મીટરના અંતરે પશ્ચિમ દિશામાં ટેકરીની નીચેના ભાગમાં ૧૬ ફૂટ ઉંચાઈ અને ૨૦ ફૂટ પહોળાઈ ધરાવતો પથ્થર આવેલો છે. આ પથ્થરના અંદરના ભાગે છત ઉપર ચિત્રો આવેલાં છે. દક્ષિણ દિશા તરફનું પ્રવેશદ્વાર ધરાવતા આ પથ્થરનું મુખદ્વાર ૬ ફૂટ ૪ ઈંચ ઉંચાઈ અને ૧૫ ફૂટ પહોળાઈ ધરાવે છે. પથ્થરની અંદરનો ઘેરાવો ૨૦ ફૂટ પહોળાઈ અને ૪૦ ફૂટ લંબાઈ ધરાવે છે. ૮ ફૂટ અંદરની ઉંચાઈ ધરાવતી છતની નીચેના ભાગમાં માણસ હરી ફરી શકે એ પ્રકારની જગ્યા છે. છતના આ ઘેરાવામાં ૧૩ ફૂટ લંબાઈ અને ૮ ફૂટ ઈંચ પહોળાઈ ધરાવતા ભાગમાં ચિત્રો દોરેલાં છે. લાલ રંગના ગોળ આકારોમાં એક મોટુ ગોળ ૨ ફૂટ ૯ ઈંચ જેટલું બીજા બે ગોળ ૨ ફૂટના છે તેમાં સફેદ અને લાલરંગના છે. ત્રીજુ એક એકલા સફેદ રંગનું ગોળ છે. ચોથુ એક સફેદનું ચિત્ર છે. જે ઓળખી શકાતું નથી. બીજા દશ ગોળ લાલ રંગના ૯ ઈંચના આવેલા છે. આમ કુલ ૧૫ ચિત્રો આવેલાં છે. તેમાં ૧૪ ગોળ અને એક સફેદ ચિત્ર ઓળખી શકાતું નથી. સ્થાનિક લોકો આ સ્થળના ચિત્રોને આકાશમંડળ તરીકે ઓળખે છે. તેથી તેમાના ચિત્રોને સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા અને ગ્રહો તરીકે ઓળખે છે. કેટલાક ગોળ આકારોમાં તેના ઉપર આંછો પીળા રંગનું ગોળ અને તેના ઉપર સફેદ રંગનું ગોળ જોવા મળે છે. એક માણસના જેવું પણ ચિત્ર છે. જે સ્પષ્ટ ઓળખી શકાતું નથી.

◆◆◆

ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૬માં લખાણની સ્થિતિ

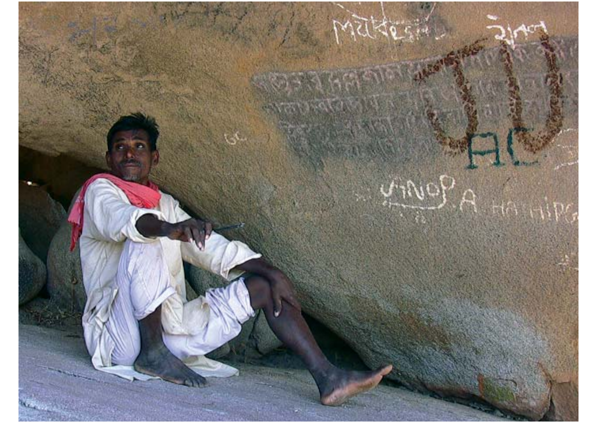
સ્થળોની માહિતી આપતા અછાલાના ગ્રામજનો

બાબા હરમાનની મૂર્તિ

શીલામાં કોતરણી કરીને લખેલું લખાણ

લખાણની મુલાકાત લેતા ઘુંટીયા ગામના ચીકાભાઈ રાઠવા

લખાણવાળી આખી શીલા

બાબાભેંહો દેવસ્થળ

બાબા ગણેહની મૂર્તિ

ગુફા લખાણ : ૧

રાયપુર અને ઘુંટીયા ગંભીરપુરા તરફથી ડુંગર ઉપર ચઢતા અડધા ડુંગરે જમીનથી લગભગ ૩૦૦ ફૂટ ઉંચાઈએ ૨૦ ફૂટ ઉંચાઈ અને ૨૨ ફૂટ પહોળાઈ ધરાવતો છતવાળો પથ્થર આવેલો છે. પશ્ચિમ તરફનું મુખદ્વાર ધરાવતા આ પથ્થરમાં પ્રવેશવાની ખૂલી જગ્યા ૫ ફૂટ ૨ ઈંચ ઉંચાઈ અને ૧૨ ફૂટ પહોળી છે. પથ્થની છતનો ઘેરાવો ૧૫ ફૂટ લાંબો અને ૭ ફૂટ પહોળો છે. અંદરની છત ૩ ફૂટ ૯ ઈંચ ઉંચી છે. જેમાં ૫ ફૂટ ૬ ઈંચ લાંબી અને ૧ ફૂટ ૪ ઈંચ પહોળી જગ્યામાં સાઢા ત્રણ લિટીમાં લખાણ લખેલું છે. લખાણને બારીકાઈથી જોતા સ્પષ્ટ પણે જોઈ શકાય છે પણ શું લખ્યું છે તે કોઈ વાંચી શકતું નથી. આ ડુંગરમાં આવેલા ત્રણ લખાણોમાં રસ્તામાં જતાં સૌથી પહેલું આ લખાણ આવે છે. તેની ઉપર જતાં તળાવ દેવસ્થળો બીજા લખાણ ચિત્રો વગેરે આવે છે.

સ્થાનિક લોકોમાં પણ આ લખાણ વિશે કોઈ ચોક્કસ ઉલ્લેખ મળતો નથી. ઘુંટીયા ગામના ચીકાભાઈ રાઠવા અમારી સાથે એક વખત આ જગ્યા ઉપર આવ્યા ત્યારે કોઈ દેવી શક્તિ વડે આ લખાણ વાંચ્યું હતું પણ તેમાં શું બોલ્યા તે અમને કંઈજ ખબર પડી નહિ. તેમનામાં આવેલો દૈવી પવન બંધ થયો પછી અમે તેમને પૂછયું કે તમે શું બોલ્યા ? ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો કે હું જે બોલ્યો તે મને કંઈ જ ખબર ના પડી. અમારો પ્રત્યક્ષ અનુભવેલો દાખલો છે.

◆◆◆

આવવુ પડે છે. બરાબર ડુંગરની ટોચ ઉપર બે તળાવો આપણને જોવા મળે છે. જેમાં એક તળાવને ઢેડીયા તળાવ તરીકે અને બીજા તળાવમાં બે ભાગ પડે છે. જેને પાપ પૂણ્યના તળાવ તરીકે ઓળખે છે. પાપ અને પૂણ્યના તળાવના દક્ષિણ તરફના કિનારે એક ખૂણે ખૂલ્લા પથ્થરમાં લખાણ આવેલું છે. જે લખાણથી લગભગ ૨૦ ફૂટ ઉપર રૂપાસતીમાતાની મૂર્તિ અને તેનાથી થોડે ઉપર ડુંગરનું મુખ્ય દેવસ્થળ પાર્વતીમાતાની મૂર્તિ અને શિવલીં ગ આવેલાં છે. શિવરાત્રી તથા અન્ય દિવસોએ અહિંયા પૂજાવિધિ થાય છે. આ દેવ સ્થાનકે કોઈ મંદિર નથી પણ જેતે સમયની મૂર્તિઓ ખૂલ્લામાં ગોઠવેલી છે અને તેની આજુબાજુ થોડી ઈંટોની ગોઠવણી કરેલી છે. આ સ્થળે નાની મોટી બાધા માનતાઓ પણ સ્થાનિક લોકો રાખે છે. તેની પૂર્વમાં ૨૦ મીટરના અંત્તરે માખણિયાદેવ અને હેંડબામાતાનું સ્થાનક આવેલું છે. જ્યાં માટીના ઘોડા, ઢાબુ, કોડીયુ તથા લાકડાના ખૂંટડા અને હેડંબામાતાની પથ્થરની નાની મૂર્તિ આવેલી છે. તેની દક્ષિણે કચેરી તરીકે ઓળખાતો એક પથ્થર આવેલો છે. ત્યાં પથ્થરની ઉપર તલવારની કોતરણી કરેલી જોવા મળે છે. પાપ પૂણ્યના તળાવની પૂર્વ તરફ નગારા (તબલા) તરીકે ઓળખાતા બે પથ્થર ગોઠવાયેલાં છે તેની પૂર્વ તરફ ન ગારા (તબલા) તરીકે ઓળખાતા બે પથ્થર ગોઠવાયેલા છે. તેની પૂર્વ બાજુ આગળ જતાં બે બાપની બારી તરીકે ઓળખાતો એક મોટો પથ્થર આવેલો છે. ત્યાંથી પૂર્વ તરફ નીચે આવતા લાડી વર નામથી ઓળખાતુ સ્થળ આવે છે. આ સ્થળે ખૂબ મોટા પથ્થરની નીચે બીજા નાના પથ્થરો આવેલા છે. મોટા પથ્થરની અંદરની છતે રસ્તાઓ બતાવતુ હોય એવુ ચિત્ર જોવા મળે છે. જેની નીચે નાના પથ્થર પર કોતરણી કરીને લખાણ કરેલું છે. તેની બાજુમાં લાડી અને વર તરીકે ઓળખાતા બે પથ્થ રો આવેલાં છે. ત્યાંથી સીધા નીચે ઉતરે તો સુખી બંધની કિનારી અને જમણાં કાંઠાની નહેર આગળ ડુંગર પરથી નીચે ઉતરાય છે. જયાંથી ડુંગર પર ચઢી પણ શકાય છે.

ઉપર જણાવેલી દરેક જગ્યાઓ ઐતિહાસિક કાળ સાથે સાંકળાયેલી છે. દરેક સ્થળો સાથે સ્થાનિક લોકોની અલગ અલગ માન્યતાઓ, કથાવાર્તાઓ જોડાયેલી છે. તેમાં મહાભારતકાળ સાથે જોડાયેલી દંતકથાઓ પણ મળે છે.

વાવ

માખણિયો ડુંગર

છોટાઉદેપુર જિલ્લાના તેજગઢની ઉત્તર પશ્ચિમ દિશાએ ૧૪ કિ.મી.ના અંતરે ડુંગરવાંટ ગામ આવેલ છે. એવી જ રીતે પાવી જેતપુરથી ઉત્તરે એટલા જ કિ.મી.ના અંતરે આ ગામ આવેલ છે. ત્યાંથી આગળ ડુંગરવાંટથી ભીખાપુરા જતા માર્ગ ઉપર સુખી બંધ આવે છે. ત્યાંથી સુખી બંધની જમણા કાંઠાની નહેર નિકળે છે. આ જગ્યાએથી રાયપુર ડુંગરના પાછલા ભાગ સુધી માખણિયો ડુંગર લંબાયેલો છે એટલે કે પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ લંબાયેલો છે. ડુંગરની ઉત્તરે ગીચ જંગલ અને વસંતગઢ તથા બાર ગામ આવેલાં છે. દક્ષિણે થોડો ભાગ ડુંગરવાંટનો, ઘુંટીયા, ગંભીરપુરા, રાયપુર ગામો આવેલાં છે. આ વિસ્તારમાં ખૂબ સારા પ્રમાણમાં ખેતી થાય છે. પૂર્વમાં સુખી બંધ અને પશ્ચિમમાં રાયપુર ડુંગર તથા અન્ય ડુંગરોની હારમાળા શરૂ થાય છે. મોટાભાગે સપાટ પથ્થરોથી આખો ડુંગર ઢંકાયેલો છે. કેટલીક જગ્યાએ ખૂબ મોટા પથ્થરો પણ આવેલાં છે. ઝાડવાઓનું પ્રમાણ ખૂબ ઓછું જોવા મળે છે. સુખી બંધની જમણા કાંઠાની નહેર અને બંધના કિનારા તરફથી, ઘુટિયા, ગંભીરપુરા અને રાયપુર આ દરેક જગ્યાએથી ડુંગર પર ચઢી શકાય છે. ડુંગરમાં વાઘ, રીંછ, વાંદરા જેવાં જંગલી પ્રાણીઓ તથા મોર જેવા પક્ષીઓ પણ સારા પ્રમાણમાં વસવાટ કરે છે.

ડુંગર માત્ર પથ્થરોનો ઢગ નહિં પણ ઐતિહાસિક કાળનું આબેહૂબ દર્શન કરાવતું સ્થળ છે. જેના પુરાવા આજે પણ આપણને જોવા મળે છે. રાયપુર કે ઘુંટિયા સ્થળ છે. જેના પુરાવા આજે પણ આપણને જોવા મળે છે. રાયપુર કે ઘુંટીયા, ગંભીરપુરા તરફથી ડુંગર પર ચઢતા અઢધા ડુંગરે સૌ પ્રથમ સાઢા ત્રણ લિટીમાં લખેલું લખાણવાળો એક પથ્થર આવે છે. તેનાથી થોડે ઉપર જતાં ફરી પાછો બીજો ઢાળ આવે છે, ત્યાં મંડપ રોપવા માટેના નાના ખાડા પથ્થરોમાં ખોદેલા જોવા મળે છે.

તેનાથી થોડે આગળ ઉત્તર તરફ જતાં ફરી એક ચઢાવ આવે છે. જે ચઢાવ ચઢતાં ડાબી બાજુએ છતવાળા એક મોટા પથ્થરની છતે ગોળ કુંડાળા ચિત્રો સફેદ અને લાલરંગના જોવા મળે છે. જેને આકારમંડળ તરીકે ઓળખે છે. ત્યાંથી પૂર્વ તરફ જતાં તળાવ આવે છે. તળાવથી પશ્ચિમ તરફ થોડે ઉપર જતાં ઈંટોના અનેક ટૂકડા જોવા મળે છે. ત્યાંજ સાતકુંડવાળો એક મોટો પથ્થર આવેલો છે. જે પથ્થરની અંદરની છતે સફેદ રંગના ટીંપણાં જોવા મળે છે અને પથ્થરની ઉપર સાતકુંડ (સાત ખાડા) આવેલાં છે. જે ખાડા જોવા માટે નિસરણીથી પથ્થરથી ઉપર ચઢવું પડે છે. એ પથ્થરથી ફરી પાછા તળાવ ઉપર

ગુફાચિત્રની મુલાકાત લેતા લેખક નારણ રાઠવા

બાબાભેંહો સિલોજ ડુંગર

છોટાઉદેપુર જિલ્લાના તેજગઢની ઉત્તરે ૧૦ કિ.મીના અંતરે સિલોજ ગામ આવેલું છે. તેજગઢથી કિકાવાડા રોડ ઉપર જતાં ૭ કિ.મીના અંતરે પાલસંડા ગામ આવેલ છે. ત્યાંથી પૂર્વ તરફ વળતા ૩ કિ.મીના અંતરે સિલોજ ગામ આવે છે. સિલોજ ગામની ઉત્તરે બાબાભેંહા નામનો પહાડ આવેલો છે. પાલસંડા, કિકાવાડા અને સિલોજ ગામના સીમાડા ઉપર આવેલો આ પથ્થર કિકાવાડાના ઘોડાલખેણ સ્થળની પૂર્વમાં નજીક જ આવેલો છે. તેની આજુબાજુ અન્ય પહાડો પણ આવેલાં છે. બાબાભેંહા દેવનું સ્થાનક આ પહાડની ટોચ ઉપર હોવાથી બાબાભેંહા ડુંગર તરીકે પહાડને ઓળખે છે. સિલોજ ગામનું ભેંસા ફળીયું ડુંગરની બિલકુલ બાજુમાંજ આવેલું છે. પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ પહાડ લંબાયેલો છે. નાના મોટા પથ્થરોથી આખો પહાડ ઢંકાયેલો છે. જ્યારે તેની આજુબાજુનો આખો વિસ્તાર ઝાડવાઓથી ઢંકાયેલો છે. રાઠવા અને નાયકા સમાજના લોકો તેની આજુબાજુ વસે છે. સિલોજ ગામના ભેંસા ફળીયાની પાસે બાબાભેંહા ડુંગરની તળેટીમાં રાઠવા રતનભાઈ ખાપરભાઈ ખેતરની સામે ગુફાચિત્રો દોરેલો પથ્થર છે. જેને સ્થાનિક લોકો આંબલિવાળા ઘોડાની સેલ (પથ્થર) તરીકે ઓળખે છે. આ સ્થળે પહોંચવા માટે સિલોજથી પણ જઈ શકાય અને કિકાવાડાના ઘોડાલખેણ સ્થળથી પણ જઈ શકાય છે.

ડુંગરની ગોદમાં જમીન ઉપર ૨૨ ફૂટ ઉંચાઈ અને ૨૫ ફૂટ પહોળાઈ ધરાવતા પથ્થરની અંદરના ભાગે છત ઉપર ચિત્રો આવેલા છે. ૧૦ ફૂટ ઉંચાઈ અને ૫ ફૂટ પહોળાઈ ધરાવતું દક્ષિણ દિશા તરફનું પ્રવેશદ્વાર છે. પથ્થરની અંદરની છતનો ખૂલો ઘેરાવો ૨૨ ફૂટ લંબાઈ અને ૧૮ ફૂટ પહોળાઈ ધરાવે છે. જમીનથી ૬ ફૂટ ઉંચાઈ પર પથ્થની અંદરની છતે ચિત્રો દોરેલા છે. ૫ ફૂટ ૩ ઈંચ લાંબા અને ૨ ફૂટ પહોળી જગ્યામાં ચિત્રો દોરેલા છે. સફેદ રંગથી દોરેલા આ ચિત્રોમાં ત્રણ માણસનું ચિત્ર જોઈ શકાય છે. જેમાં ઘોડે સવાર વ્યક્તિની ઉપર છત દોરેલી છે.

◆◆◆

આખી શીલાનું દશ્ય

ગુફામાં જોવા મળતાં ચિત્રો

ચિત્રવાળી આખી શીલાનું દૃશ્ય

ગુફાની છતે જોવા મળતાં ચિત્રો

નજીકથી જોતાં ચિત્રનું દશ્ય

ઘોડાલખેણ (કિકાવાડા)

છોટાઉદેપુર જિલ્લાના તેજગઢથી કિકાવાડા રોડ ઉપર જતાં ૧૦ કિ.મીના અંતરે કિકાવાડા ગામમાં પ્રવેશ કરતા ઘોડા લખેણ તરીકે ઓખાતુ એક સ્થળ આવેલું છે. રોડની ડાબી બાજુએ બિલકુલ નજીક ૧૦ મીટરના અંતરે એક પથ્થર ઉપર ચિત્રો જોવા મળે છે. બાબાભેંહા ડુંગરની પશ્ચિમે આ સ્થળ આવેલું છે. આ ચિત્રવાળો પથ્થર જમીન ઉપર ગોઠવાયેલો છે. ચિત્રોની ઓળખથી આજુ બાજુના લોકો તેને ઘોડા લખેણમાતા તરીકે ઓળખે છે. ગામમાં રાઠવા, નાયક અને હરીજન સમાજના લોકો વસે છે. આ સ્થળની નજીક દશ પંદર ઘરો જોવા મળે છે.

છતવાળો પથ્થર બહારથી જોતા ૨૩ ફૂટ ઉંચાઈ અને ૧૩ ફૂટ પહોળાઈ ધરાવે છે. પથ્થરમાં અંદર પ્રવેશવા માટે ૮ ફૂટ લંબાઈ અને ૬ ફૂટ પહોળાઈ જેટલી જગ્યા છે. પૂર્વ દિશા તરફનું પ્રવેશ દ્વાર છે. પથ્થરની અંદરનો ઘેરાવો લંબાઈ ૯ ફૂટ અને પહોળાઈ ૮ ફૂટ ૫ ઈંચ જેટલી છે. ૫ ફૂટ અંદરની ઉંચાઈ છે. જેમાં ચિત્રનો હિસ્સો ૩ ફૂટ ૫ ઈંચ લંબાઈ અને ૨ ફૂટ ૩ ઈંચ પહોળો છે. સફેદ રંગથી દોરેલા પાંચ ચિત્રોમાં સવારી વગરના ઘોડાના ચિત્રો છે. અન્ય ચિત્રો ઓળખી શકાતાં નથી. જે ભૂંસાઈ રહ્યાં છે. બધાં ચિત્રો એક સાથે દોરેલાં છે.

◆◆◆

ઉપસી આવતાં ઘોડાનાં ચિત્રો

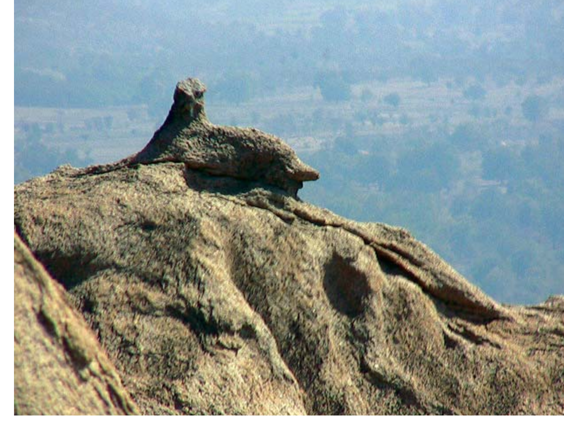

(ઉપર) બાબાભેંહા દેવની આખી ગુફા

(નીચે) ડુંગરની ટોચપર આવેલું બાબાભેંહાદેવનું સ્થળ

બાબાભેંહા દેવસ્થળ ઉપરના પથ્થરની છતનું ટીંપણા ચિત્ર

પથ્થરમાં રચાયેલું પ્રાણીનું ચિત્ર

ચિત્રની મુલાકાત કરાવતા રાઠવા ભુખલાભાઈ મન કાભાઈ